

Куліш і Костомаров.

(Недруковане листування 1860—70 рр.).

Вдача, характер і доля П. О. Куліша зіткані з таких надзвичайних, виразно протилежних, суперечних рис, що з'ясувати докладно істоту його особи чи дуже легко, чи дуже важко: легко, коли обмежитися грубими мазками та рішучими присудами,—важко, коли звернутися до різноманітних матеріалів його власних писань, листування, споминів, критики творчості і діяльності Куліша, до всього того в найширших рамках, що висловлював сам Пант. Ол—ч і що писалось про нього, до всього, щоросло, заволікло, закрило своєрідну особистість його постати.

Ми не думаємо зараз ані з легким серцем, ані з статечною метою підходити до особи письменника переважно через те, що гадаємо не-своечасним уявити в увесь зріст образ Куліша тепер, коли багато матеріалів про нього ще не зібрано і не опубліковано. Наше завдання обмежене: додати до відомих матеріалів деякі нові документи та виявити деякі риси особи Пант. Ол—ча—і то за два—три моменти його неугомонного, змінливого, безщасного життя.

В великому містечкові Глухівського повіту Воронежі народився Куліш в день Пантелеймона 27-го липня 1819-го року. Батьки й діди його були козаками, доходили й до стану курінних сотенних отаманів, але після 1785-го року, як не піклувалися, на дворянство не „видряпалися“, по виразу того часу, до другої третини XIX віку ¹⁾). Батько письменника Олександр Андрієвич хазайнував на своїх землях в околицях містечка—Куліші славився людьми заможними. Молодшому синові, змалку дотепному до книжкової науки, вирішено було дати добру освіту, але Пант. О—ч не кінчив ні Новгород-Сіверської гімназії, ні Київського університету і так назавше залишився без якого-будь офіційного диплому. В кінці 30-х років у Києві на нього звернув увагу Мих. О—ч Максимович і старанно рекомендував „земляку“ Мих. Волод. Юзефовичу, який на довгий час, до другої половини 70-х років, і позостався протектором і другом Пант. О—ча. Юзефович дав йому посаду вчителя дворянської школи в Луцьку, потім у Києві, а далі в Рівненській гімназії заступником Мик. Ів. Костомарова, коли той переїхав до Києва. Цікаві спомини залишив Куліш про першу зустріч і знайомство з довгим супутником у майбутньому життя свого. „Одного разу“ (1844 року), згадує П. Ол., „застав я у Юзефовича магістра Харківського університету Костомарова за широко красномовною бесідою про козаків, до яких ми тоді всі були охочі, а я особисто був заповнений такою любов'ю до їх великих вчинків, що літописні перекази та пісні зберігав в пам'яті, як Українську Іліяду. Взявши участь в розмові, я привів довгий текст з одного літопису. Костомарова здивувало таке запальне студіювання українського письменства, і ми з першого обміну думок стали близькими знайомими... На вулиці Мик. Ів—ч прохав мене завести його до себе, і важко повірити, оскільки годин з-ряду проводили ми в юнацьких балачках про те,

¹⁾ Рукоп. Відділ Всенар. Бібл. Укр. II, №№ 2130—2134.

що і як діялось колись на нашій дорогій Україні“. І пізніш, коли обидва приятелі учителювали в Києві, який час Куліш лічить за найщасливіший у своєму житті, „ми“, згадає він, „вели безкраї промови наскрізь всієї літньої ночі. У своїх гулянках вночі за красномовством нашим, без якого-б не було страху, ми-б сторонньому доглядачеві повинні були здаватися п'януватими. І ми були п'яними тоді, тільки не од вина. Надмір мріяння нашого, що закладене було на любові до найкращого з народів, як ми були переконані тоді, перетворював нас в запальних людей“¹⁾. Куліш вбачав в Костомарові нового Тацита, Костомаров славив його за роман, виданий 1843-го року „Михайло Чарнышенко или Малороссія 80 лѣтъ назадъ“, українським Вальтер Скоттом і поважав „великим чоловіком“, чим Пан. Ол.—ч гордував і за пізніших часів.

Куліш не задовольнявся ні учителюванням, ні Київом. Безмежна самопевність та безмірне самолюбство напрямляло його до широких просторів світу. Йому якраз тоді спало на думку написати великий твір—українську епопею, де мав він змалювати, слідкуючи за складом і мовою дум, історичне життя українського народу. А поряд з тим Куліш, оцінюючи працю Максимовича словами, що „Михайло Александровичъ написалъ о Коліивщинѣ суцїй вздоръ, который я совѣтовалъ бы ему предать забвенію“, задумав сам написати історію Коліївщини, байдуже що „Скальковський теж пише історію гайдамак“²⁾. Для цього та для інших великих замірів Куліш гадав, що треба йому дістатися Петербургу, і Юзефович вирядив його до столиці з рекомендаційними листами, адресованими Петру Олександровичу Плетньову, університетському ректорові і заступнику куратора Петербурзької учебної округи. Куліш ще в жовтні 1845-го року писав: „Київ зараз більше принадний за-для мене через те, що там є Костомаров, якого кумпанство великої ваги для мене“, а в листопаді того року опинився він вже в Петербурзі і оселився тимчасово в помешканні Плетньова³⁾, який зараз-же призначив П. О.—ча старшим учителем п'ятої гімназії та лектором російської мови для чужеродців в університеті.

Швидко, а саме через рік, визначився для Куліша інший ширший за учителювання шлях: його здібності письменника, гаряча натура, працездатність, знання мов⁴⁾, талант популяризатора і красномовця вплинули на столичних адміністраторів і людей науки. Коли петербурзький університет, за смертю Прейса, залишився без професора слов'янознавства⁵⁾, вирішено було послати Куліша в закордонну вчену командировку від Академії Наук до Німеччини, Австрії і далі для вивчення питань мови, літератури і історії слов'янських народів. В жовтні 1846-го р. П. О.—ча звільнено від учителювання, а в листопаді він рушив з Петербургу. В своєму щоденнику Куліш оповідає про один епізод, що трапився йому перед самим виїздом з Петербургу. „Зная, что на почтовой станціи въ большихъ городахъ трудно сразу достать лошадей, я велѣлъ гимназическому солдату нанять вольныхъ. Но онъ привелъ мнѣ почтовыхъ. Онъ наговорилъ смотрителю (станціи), что я важный человекъ, что я ѣду за границу по Высочайшему повелѣнію и проч. „Да зачѣмъ онъ ѣдетъ?“ спрашивали его. „Онъ ѣдутъ“, отвѣчалъ солдатъ—„для малороссійскаго

1) „Воспоминанія о Костомаровѣ“, „Новь“, 1885 г., № 13 ст., 61—62.

2) „Кіевская Старина“ 1899 р., № 2, сс. 190—191.

3) Ibidem, с. 202, 204.

4) Куліш самотужки, без шкільної чи іншої допомоги вивчив і знав мови—німецьку, французьку, англійську, італійську, еспанську, латинську, старо-єврейську, польську, чеську, сербську, а за 3—4 роки до смерті студіював шведську мову, зацікавившись паперами Карла XII. Див. „Кіевская Стар.“ 1897 р., № 5, с. 297 та 1901 р., № 10, с. 25.

5) Пізніш цю катедру доручено було І. І. Срезневському.

языка... отыскать (его) отъ начала вѣковъ. Они издатели малороссійскаго языка".—„Да гдѣ же онъ тамъ его отыщеть?"—„Да ужъ онъ знають— гдѣ. Велѣно отыскать отъ начала вѣковъ".—„Послѣ этого", додає Куліш, „всякій согласится, что не дать лошадей было невозможно". За час подорожи на південь, один старий простий чоловік, коли довідався, що П. О—ч їде в різні держави, перелякався за нього та й каже: „Что нашъ братъ говоритъ, что господамъ легко: черезъ такіе народы надо проѣхать! Вотъ и теперь поѣдете на Кіевъ, а вѣдь тамъ народъ—хохолтъ!"¹⁾

В Москві Куліш познайомився з О. М. Бодянським; прибувши на Борзенщину, одружився з Олександром Михайловичем Білозерською, побував в лютому 1847-го року в Києві і в березні уже був у Варшаві по дорозі до Берліну і Ляйпцигу. В Варшаві зблизився П. О—ч з чималим службовцем, письменником Олексом Петровичем Стороженком, „що був тоді правою рукою покорителя Варшави, князя Варшавського, графа Паскевича-Ериванського (родом Полтавця). Цей земляк великого полководця і сатрапа (Стороженко) піддобрювався йому тим жартовливим українським балаканням, котре шей за російських царів не одного нашого земляка „виводило в люди". Був бо Паскевич також наш патріот, що-до анекдотів, борщу, вареників і інших українських ласощів"... Раз трапилося так, що Стороженко каже Паскевичу: „Світліший князю! От ви кохаєтесь в тутешніх наших земляках, що вони гаразд про нашу Україну балакають; а я вам покажу не такого земляка,—щирої козацької породи, земляка чистокровного, що від нього такі несе низовим вітром, Січчю Матір'ю і Великим Лугом—Батьком". „Чи справді?" питає сатрап наміс(тник)... „Не шуткую, ваша світлость! Цей вам розкаже не то про запорозькі звичаї, та й про всі запорозькі думки". „Рад, рад його послухати, привези його, братець, до мене". Саме під цю любов розмову двох патріотів українських подають Паскевичу накет із столиці. Розпечатав, позирнув і засміявся: „Хорошъ, братець, землякъ то твій: велика его арестовать по Высочайшему повелѣнію"²⁾. Куліша зараз було заарештовано з приводу київської справи Кирило-Методіївського братства і переслано з Варшави до Петербургу. Оттак, замісто Бельведерського палацу, опинився Пан. Ол—ч в Петропавлівській цитаделі.

Така миттєва, феєрична зміна становища і всіх обставин життя важко, болюче відбилася на психіці Куліша. Молодою людиною 27 років він, бездипломний, безвісний, без протекцій з початку життя і без будь-яких сприятливих умов стає, силою свого таланту і енергії, досить відомим на Україні, в Петербурзі і Москві письменником—істориком, етнографом і романістом—робить чималу учебно-наукову кар'єру і виходить на дорогу професури, академічного стану і найкращих перспектив вибитися в перші ряди літературного громадянства і службового першорядного рангу. Це все відповідало і стверджувало безмежну самопевність Куліша і задовольняло його до краю болізне самолюбство. І один подмук північного повітря розвіяв всі надії, мрії, повернув шкереберть надзвичайне становище честолюбивого юнака, що став на шлях великої і значної людини. Зруйнування всього досягненого настало в повній мірі.

Куліш завше і пізніше відрікався, ніби то він був членом Кирило-Методіївського товариства, а 1882-го року писав, що його й Шевченка „не принято в тайне політичне общество задля того, що ми й самі по собі працюватимемо для славянської і української свободи, а тимчасом, на случай игемонського гоненія до нас ніхто не причепись"³⁾. Вихо-

¹⁾ „Кіевская Старина", 1901 г., № 3, с. 491.

²⁾ „Хуторна поезія", Л. 1882 р., сс. 29—30.

³⁾ „Хуторна поезія", ст. 28.

дять, за Кулішевими словами, що інші братчики, починаючи з Костомарова, без Кир.-Мет. товариства не працювали-б над слов'янським і українським визволенням, чи до них влада не мала сили причепитися... В дійсності, як і Шевченко, Куліш був одним з осноположників Кирило-Методіївського товариства остільки, оскільки цей гурт однодумних людей можна лічити таємним товариством, і оскільки можна рахувати його членами Костомарова, Гулака, В. Білозерського, Навроцького та ин. ¹⁾ Трапилося тільки, що Куліш, за виїздом у листопаді 1845-го року до Петербургу, не приймав безпосередньої участі в бесідах, а до лютого 1847-го року листувався з братчиками, про що сам оповідає в своїй „Хуторній поезії“, і в листуванні його знайдено було чимало свідчень близькості його переконань до думок Кирило-Методіївців. Так, Куліш писав до Київ: „Хвалитеся мені словами, та не матиме сили ваше слово, поки ви не заходитеся коло діла. Ділом вашим нехай-би й була щира праця над освітою самих себе і інших. Занедбайте політику! Сам собою настане час, що від вашого слова упадуть стіни ерихонські!“ ²⁾ Пан. О—ч рішуче заперечував свою участь в замірах Кир.-Мет. братчиків і виправдував себе. І хоча жандармський генерал Дубельт казав за нього: „Кажов хитрець то! чужими руками жар загребает... всѣхъ водилъ за носъ и остался чистъ“ ³⁾ і навіть натякав йому, що він, уневиннюючи себе, не милує своїх товаришів, а все таки Куліша не признано співником Кир.-Мет. гурту і покарано далеко легше, ніж багатьох інших братчиків: його видержали 2 місяці в кріпості і послали на 3 роки службовцем до канцелярії губернатора в Тулу, де він пізніше був помічником редактора „Губерн. Вѣдомостей“.

Дванадцять років—1850—1862-й—життя Пан. О—ча поділяються на дві рівні половини: перші шість років, коли він писав статті і видавав свої книжки під псевдонімами та ініціалами Н. М. ***, користуючись прізвищем свого приятеля Мик. Як. Макарова, бо при Миколі І Кулішу була заборонена літературна праця і друкування своїх творів; головною працею, зверх низки оповіданнів, були „Записки о жизни Н. В. Гоголя“, видані 1854 року. Останні шість років—це доба найвищої, найціннішої, напруженої, талановитої і корисної для українства роботи Куліша в галузях етнографії, історії, публіцистики, красного письменства і поетичної творчості. Нагадаємо, що крім біографії Гоголя в двох томах і видання його творів та листування (1856 р.) Пан. Ол—ч написав і видав за той час свою Граматку, два томи „Записокъ о Южной Руси“, історичний роман-хроніку „Чорна рада“ з передмовою, низку українських історичних і побутових оповідань, поем, драматичних сцен, віршів, збірник ліричних творів „Досвітки“, огляди української літератури з XVII віку до половини XIX, а 1860-го року надрукував, коли йому було відмовлено видавати український журнал, альманах „Хату“; 1861—1862 року редагував, спільно з В. Білозерським, та видавав в своїй власній друкарні славнозвісний журнал „Основу“. До того згадаємо, що поруч з тим, Куліш видає й чужі твори, і матеріали в усіх галузях українського письменства для інтелігенції, народу і наукового вжитку—і тоді перед нашими очима повстане постать улюбленого земляками, авторитетного у всіх справах по всій Українській землі великого громадянина і талановитого письменника, найбільш поважаного і визнаного проводиря української ідеї після смерті поета Тараса Григоровича Шевченка.

¹⁾ Див. Костомарова „Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность“, Кіевская Старина 1883 р. № 2 сс. 226—227 та инш. джерела.

²⁾ „Правда“ (Львів вид.) II, 1868 р. с. 298.

³⁾ „Хуторна поезія“ с. 30, 32.

З припиненням видання „Основи“ починається нова доба в житті Куліша. Зенітну точку, надверхній крок перейдено; виявляється криза життєвої подорожі, духовний вищерб, другий після катастрофи за п'ятнадцять років назад. Пан. Ол—ч розмітувався в своїй громадській, а ще більше—літературній роботі і усяди йому бажалося бути першим в перших шерегах. Плодючість його, яко письменника, була надзвичайна. І до того він мав оригінальний, щоб не сказати інакше, погляд на громадсько-літературну етику. Куліш містив свої статті, оповідання, нариси, досліді і публіцистику де-б не прийшлося, не розбираючи ні напрямку часописів, ні моральної ваги редакцій, здаючи свої твори, по його-ж виразу, як на літературну біржу. „Хай кождий дивиться на мене, яко на можливого співробітника любого органу“, проголошував він ¹⁾—і друкував свої речі в „Современникъ“, „Русскомъ Вѣстникъ“, слов'янофільських журналах і радикальній „Искрѣ“ ²⁾, „Библіотекѣ для чтенія“ Боборикина й „Вѣкѣ“ Кавелина, в Галицькій „Меті“, „Отечествен. Записках“ і т. д. Злигався Пант. Ол—ч знову (ще 1855 року) з своїм, як він прозивав, „почтеннѣйшимъ другомъ юности“, Юзефовичем, а той його улещував приємними Кулішеві заявами, що „выполненіе важной исторической задачи установленія надлежащей связи между обѣими племенными личностями (московскою та українською) въ области слова принадлежить вамъ и чуть ли не вамъ одному“ ³⁾—і докотився Куліш зі своєю неоглядною нерозбірністю до співробітництва в „Вѣстнику Югозап. и Запад. Россіи“ Ксенофонта Говорського поруч з тим-же Юзефовичем, Сильвестром Гогоцьким та иншими „антиподами“ ⁴⁾.

З кінця 1862-го року до середини 1864-го року Пан. О—ч не міг найти собі притулку, постійної праці і заробітку; покладав надії на поновлення українського журналу, загадував упорядкування якогось великого органу для „южнорусів“ російською мовою, щоб об'єднувати і керувати українською громадською думкою і політичною діяльністю, та хвалився жінці, що збирається з Костомаровим видавати якийсь сумнівний журнал „всероссійскій, въ который войдетъ и вопросъ украинскій“ ⁵⁾. Перебував він то в Петербурзі, то бідував на хуторі Мотроновці, біля Борзни, перекладав з англійської історію Маколея, писав компіляції та дещо давав до „Географическаго Вѣстника“. мріяв чи то про катедру професорську, чи то про гімназіальне директорство—і жив роздратований, незадоволений всіма і всім, що бачив навкруги. А на останку пішов новим шляхом на службу урядовцем у Варшаву.

В Варшаві через статс-секретаря Царства Польського Милютина одержав Куліш посаду службовця—члена при „учредительномъ комитетѣ въ Царствѣ Польскомъ“ (грудень 1864-го р.), а потім—„директора отдѣленія духовныхъ дѣлъ“ під керуванням головного директора комісії внутрішніх справ Польщі кн. В. О. Черкаського, а також працював над виданням „административныхъ постановленій Царства Польскаго“. Коли

¹⁾ „Кіевская Старина“ 1898 р. № 7—8, с. 132 (пагінація другої половини книжки).

²⁾ Ми унікаємо в цій нашій статті біографічних подробиць і бібліографічних посилань. Але для бібліографів нагадуємо, що в рідкому тепер комплекті „Искры“ 1859 р. Курочкино-Степановського видання надруковані гумористичні нариси Куліша: „Пан Мурло“ №№ 7, 8, 9, „Сельскій философъ, малоросс. анекдотъ“, № 38, „На почтовой дорогѣ въ Малороссіи“ № 49.

³⁾ „Кіевская Старина“ 1899 г. № 3, с. 311, 323.

⁴⁾ В цьому органі, ворожому не тільки полякам, а й українському громадському і літературному рухові, Куліш надрукував: „Паденіе шляхетского господства на Украинѣ обѣихъ сторонъ Днѣпра въ XVII в.“ 1862-го р. (3 липня) №№ 1—6 та 1863 р. № 1—і історичні оповідання (одно в продовж другого) в 1862 р.—„Встрѣча“ (№№ 1—2), „Братья“ (№ 3) і „Два Стана“ (№ 4).

⁵⁾ „Кіевская Старина“ 1901 р. № 7—8, с. 72.

Милютин і Черкаського Олександр II примусив покинути службу в Варшаві, а Куліша було повернуто на попередню посаду при „учредит. комитетѣ“, він подався в відставку 30-го жовтня 1867-го року та поїхав в закордонну подорож. От до цього часу перебування Куліша в Варшаві ми власне маємо серед паперів, що передано нам родиною Костомарова, першу серію ненадрукованих ще листів Куліша, які подамо зараз в автентичному тексті з деякими своїми примітками і увагами.

Стосунків з Костомаровим після погрому Кирило-Методіївського братства Куліш не переривав і за всі п'ятидесяти роки. А з 1858-го року, коли звільнений від Саратовського „сидѣнія“ Микола Ів—ч переїхав до Петербургу, став професором в університеті та розпочав свої історичні праці, стосунки ці перейшли в найближчі життєві відношення, про які з розчуленням згадує Пан. О—ч. „Від 1859-го р. почалися наші сумісні роботи з Костомаровим“, пише він в своїх споминах, „по виданню актів Південної Росії коштом археографічної комісії. Слідкуючи за ним, я вивчав історичні рукописи Публічної бібліотеки, де ми бачилися щоденно, працюючи у відокремленому кабінеті і перериваючи працю веселими жартами. Костомаров, не вважаючи на свої хворобливі припадки, любив сміятися, і посміх його ставав побудливим для бесідника. Ми уявляли себе в публічній бібліотеці чернецями-трудівниками, бібліотеку прозвали „Храминой спасенія“. Дуже часто нападала на нас примха розмовляти на старослов'янській мові і навіть складати вірші за стародавніми зразками. Один одного ми не звали инакше, як „честнѣйшій отче Николає“ чи „отче Пантелеймоне“. Аже-ж бесіда наша припала до уподоби й Пушкінському инокові Мисаїлу з його товаришем Варлаамом Ніхто-б не йняв віри, що наша „Храмина спасенія“ оголошується такими дитячими розмовами“¹⁾.

Ще тісніше Куліша і Костомарова зблизила спільна праця в „Основи“ в оточенню приятельського гурта і за змаганнями досягнути однакових для всіх завдань її мети в загальній українській громадській справі. А 1861-го року Мик. І—ч і Пант. О—ч подорожували вкупі за кордоном, на побережжі Середземного моря зачаровані чудовою природою, доки ігумен, себ-то Костомаров, не засумував за своєю працею та „історическими манускриптами“ і „прорек“ своєму супутникові: „Честнѣйшій отче Пантелеймоне! Не подобаетъ благочестивымъ инокомъ пребывать в чаромутіи италійстѣмъ. Тецевѣ, отче, вспять въ Невскую Храмину спасенія, да угобить насъ приснопамятній хранитель боголюбезныхъ книгъ Бычковъ (директор п-бурзької публічної б-ки), аки ниву многоплодную“²⁾. Костомаров повернувся до Петербургу, а Куліш ще подорожував по Дунаю і пізніш приїхав і жив 1862-й рік в столиці. Після припинення „Основи“ Пант. О—ч переважно мешкав на півдні, і два роки перед виїздом Куліша до Варшави приятелі не бачились, і хоча Костомаров досить неухвально ставився до варшавських планів і служби Куліша, між ними велоса листування за весь час перебування Пан. О—ча в Царстві Польському.

„Вѣ дѣтствѣ моемъ“, писав 13/25 квітня 1865-го року Куліш Костомарову: „разказывала мнѣ моя матушка о народномъ—дьяческомъ театрѣ по случаю Рождества Христова. Много въ этомъ разказѣ было для меня любопытнаго, но я помню только Ирода, сидящаго на тронѣ и говорящаго: „Азъ богатъ, богатъ зѣло“. Такъ я теперь, сидя въ Варшавѣ, глаголю: „Азъ богатъ, богатъ зѣло“³⁾ и помышляю о поѣздкѣ

¹⁾ „Новъ“ 1885 р. № 13, с. 69.

²⁾ Ibidem, с. 72.

³⁾ Утримання Куліша лише по основній службі було тоді 3 тис. карб., пізніш—6.000.

за границу для возстановленія брэннаго моего организма, въ которомъ живеть „духъ бодрѣ“. Мню, что меня отпустятъ, снабдивъ благами временнаго бытія, во уваженіе тяжкихъ трудовъ, совершенныхъ мною въ истекшее полугодіе, да обновлюсь банею паки бытія во глубинахъ морскихъ. Аще и „страшуся хлада морскаго“, обаче не убоюся ввергнутися въ пучину по всякъ день житія моего у „блаженнаго Ривуара“, подъ ласковымъ сіяніемъ очесъ „бабы сладкогласныя“. Сего ради вопію къ тебѣ, отче, да сбудется съ тобою писаніе: „трость твоя и палица твоя та тя наставитъ“. Воспріими мирру, злата исполнену, юже хранилъ еси обвѣшену на выи твоей во градѣ Аугсбургѣ, похищеннымъ бывшимъ пѣнящимъ мнозѣмъ въ беззаконнѣй Гоморрѣ, рекомой Нюренбергѣ, и тецы въ соединеніе мнѣ граду Варшавѣ да вкупѣ совершивъ теченіе отъ востокъ солнца на западъ; тецевѣ, отче, путь ко граду Паризіи и ко граду Лондону и въ страны Гадаринстіи и Гергесинстіи, и въ союзѣ словесъ мнозѣхъ, глубоцѣ и висоцѣ измечтанныхъ, обрящевѣ путь истинѣ, его же тецевѣ во всѣ дни живота нашего, дондеже предадевъ духъ нашъ въ рукѣ Господни. Аминь. Смиранный богомолецъ твой Пантелеймонъ, схимонахъ иже на рѣцѣ Вислѣ. Ulica Mazowiecka, dom hrabiny Bromirskiej pod № 1346, litera b.“.

В листі цьому Пан. О—ч згадує попередню подорож з Костомаровим за кордон 1861 року, перебування в Німці, в пансіоні француза Ривуара, стару бабусю, яку вони звали „Сладкогласною бабою“, що привітно зустрічала мандрівників на морському березі з приладдями для купання, натякає на крадіжку грошей в Нюренберзі з гаманця, який Мик. Ів—ч носив завше на шиї на зразок ладонки, та інші пригоди і пропонує йому повторити приймну подорож. З тим-же звертається він і в другому листі з Варшави 15/27-го серпня, гадаючи прилучити до подорожи свою дружину Олександрю Михайлівну. „Воистину сотворивъ бы еси, честнѣйшій отче Николае, велію радость граду сему, аще бы притеклъ сѣмо. Молихъ игумена нашего Іакова, глаголемаго Славя ¹⁾, веснѣ притекшей, да отпуститъ мя во страны, текущія медомъ и млекоу; отвѣща же Іаковъ, яко не у прійде время; нынѣ же, видя много, свершаемая рукама моима, разумѣ, яко воистину подобаетъ ми исправити оскудѣвающую крѣпость мою, и уготова ми пѣнязи мнози, да теку путь во страны Гадаринстіи и Гергесинстіи и обонполъ езера Констанска и Цюрихска и Лагомаджіурска и аможе восхождетъ душа моя. Обаче не вѣмъ, колико седмиць прейдетъ, дондеже скончаются писанія нѣкая, на нихъ же назнаменуется рука моя, и тако, приставивъ посохъ къ сѣдалищу моему, распустихъ крылѣ помышлений моихъ и жду, и мню, и мыслію моря мѣряю, яко же иногда Игорь Сѣверскій. Жена же моя уготова мирру странничю да течетъ путь купно со мною. Николи же видѣхомъ странъ оныхъ въ осеннемъ убранствѣ и сего ради возжадохомъ зрѣти красоту ихъ сугубо. Аще бы и зимѣ застигнути насъ сѣмо въ чаяніи странствія, не укоснимъ теши путь во страны огнерычаючи—Риму, Неаполю и инымъ градомъ краснымъ, идѣ же людіе не вѣдають мразы, но яко въ раю выну ликують. Матери твоей ²⁾, отче, поклоняемся доземно. Пріими такожѣ поклоненіе и себѣ отъ жены моея купно со мною. Худѣйшій отъ старецъ иже на рѣцѣ Вислѣ Пантелеймонъ“.—Але за кордон Костомаров не поїхав, захоплений працею над історією Смутного часу в Московщині на початку XVII в., а Куліш зробив подорож, і то пізніше, без старого супутника, лише з одною своєю дружиною.

¹⁾ Яків Олександрович Соловйов—голова цент. комітету „по крест'янскимъ дѣламъ“ в Польщі 1865—1867 рр., найближче начальство Куліша.

²⁾ Тетяна Петровна, мати Костомарова, жила з ним, нежонатим, до самої смерті 1875 р.

Грудня 10-го того-ж таки 1865-го р. Пан. О—ч писав до Петербургу на тій-же старослов'янській мові в справі допомоги спільному приятелю Гатцуку одержати катедру в варшавському університеті чи церковно-слов'янської філології, чи російської літератури ¹⁾: „Честнѣйшій отче Николае! Братъ нашъ Алексій, глаголемый Гатцукъ, уподобился днесь Іову многострадалному оскуднѣиємъ богатства своего. Довлѣетъ ны водворити его въ Варшавѣ, да приѣмлетъ праведную мзду за глаголы устъ своихъ и да препитаеъ жену свою, зѣло лѣпу, и чада своя благообразная. Во всеучилищѣ (університеті) же Варшавстѣмъ обрѣтаются два сѣдалища вѣщательная: едино—словесъ ради церковно-словенстїихъ, другое же ради повѣсти о дѣяніяхъ книжникъ росскихъ. Исповѣсть ми архистроитель всеучилища (ректор), яко заповѣдалъ еси ему, да призоветъ на сѣдалище вѣщательное мужа отъ рода Котмярска. Днесь же молю тя—исполнись благи сугубыя и исповѣждь коемуждо отъ великихъ міра сего, да никако же отвратятъ очеса своя отъ брата нашего Алексія. Аще вдадутъ ему чести отъ книгъ церковно-словенскихъ, аще ли же отъ премудрости новоизмечтанныя росскія,—сѣмо и овамo явить мужъ сей разумъ хвалебнъ и угобзїть родъ лядскъ нетмѣнными благами разумѣнія во славу Божію и святыхъ, иже подвизахуся, паче же отъ Кирилла и Мееодія даже до сего дне, во благоглаголаніи. Паки и паки молю тя—не презри хотѣнія сердца моего и сотвори по писанію моему, да внидутъ во уши мужа Николая, сына Алексіева (Милютина) благоутробныя вѣщанія устехъ твоихъ и да разрушить мужъ сей благій слова праздна, изрыгаемая на родъ нашъ, ему же хошутъ заградить невѣгласи путь къ строению земли русскія ²⁾. Егда же изочтутся дни пребыванія твоего во градѣ св. Петра и вся, елика хошеши, скончаеши, прїими курила куренія достойная въ десницу твою, свитки же писаній твоихъ въ шуйцу и тебѣ путь во градъ сей, въ немъ же уготована во срѣтеніе твое трапеза въ обители моей и телець упитанный закланію предається, да возрадуєся и возвеселивєся въ день онъ, его же сотворить Господь. Честнѣйшей матери твоей поклонъ земный, и жена моя такожде поклонъ земный. Смиранный послушникъ твой П. Кулиш. (PS.). Не вѣси ли, отче, кто есть мужъ буїй, иже восписа нѣчто отъ мудрствованій своихъ во словометалищѣ „Голосѣ“ о сынахъ Малыя Россїи?“ ³⁾.

Кінець останнього листа згадує про замір Костомарова провести скільки часу в Варшаві та інших місцях за працею в польських архівах за-для його великої монографії про Смутні часи Московські, а також збирання матеріалу для нового досліду „Послѣдніе годы Рѣчи Посполитой“. Костомаров хотів одержати від варшавського уряду грошову допомогу на років п'ять, щоб мати чим прожити в чужих містах, і цієї справи, та й взагалі перебування історика в Варшаві, торкаються дальші три листи Кулішеві до Мик. Ів—ча.

7-го березня 1866-го р. Куліш писав: „Честнѣйшій отче Николае! Покаянный канонъ твой пречтохъ со слезами умиленія; нынѣ же возрадуєся вкупѣ, яко желаніе сердца твоего исполнися. Мужъ глаголемый Славїй (Соловйов Варшавський) восписа къ мужу тебѣ тезоименну (Мико-

¹⁾ Олексій Олексієвич Гатцук (1832—1891), українофіл з 50-х років, замість Варшавської професури, почав видавати з 1866 р. в Москві популярний „Крестный календарь“; в 70-ті роки Куліш мав редагувати великий рос. календар його видання, але посварився з О. О. Гатцуком, який ще видавав (1875—1889 рр.) в Москві ж. „Газету Гатцука“. Брат його Михайло—товариш по Харківс. у—ту і приятель Костомарова,—видавець „Вжинку рідного поля“ 1857 р. і „Української абетки“ 1863 р. (він же склав свій україн. правопис).

²⁾ „Род наш“ себ-то—український.

³⁾ Річ іде про статтю п-бурзької газети „Голосъ“ з приводу українофільства в кінці 1865-го року; зараз у нас під руками її нема.

лаю Милютину) и вся въ рудѣ своей, еже о лядстѣй землѣ содер-
жащу, да вдасть ти тысячу пятьсотъ талантъ (карбованців) къ твоимъ та-
лантамъ на многая лѣта. Никому о семъ не рцы, дондеже совершится пи-
санная. Мене же прости за малописаніе, многая бо писанія восписую день
и ночь. Жены не порочныя, имъ же кланялся еси, поклоняются святости
твоей. Смиранный богомолецъ твой П. Кулиш". А через п'ять днів він
знову оповіщав Костомарова: „Только сегодня отправлена выписка изъ
Вашего, отче, письма съ благопріятнымъ мнѣніемъ о Вашемъ предложен-
ніи. Къ этой выпискѣ присовокуплено мною примѣчаніе, что Вы, пораз-
мысливши, находите возможнымъ исполнить задачу въ три года. Это
необходимо. Могло бы показаться, что Ваши требованія несоотвѣтственны,
тѣмъ болѣе, что дѣло требуетъ нѣкоторой поспѣшности,—хотя бы часть
(историческаго труда) издать сперва въ видѣ перваго выпуска. Когда
войдете въ работу и успокоите первыя ожиданія, тогда легко будетъ
продлить срокъ обезпеченія и на пять лѣтъ. Не диктуйте подробныхъ
условій; ищите точію пѣнязей, а сія вся приложится Вамъ. Увѣдомьте
меня о результатѣ Вашихъ сношеній по сему предмету съ извѣстнымъ
лицомъ (?), да возрадуюся и возвеселюся въ обители моей. Ваш Кулиш.
1/13 Марта 1866 г.“ Нарешті він писав Мик. Ів—чу 10/22 березня:
„Честнѣйшій отче Николае! Радуйся о Господѣ и паки реку—радуйся.
Мужъ, его же нѣщии нарицають милымъ душѣ своей, друзіи же мнятъ
быти лютымъ совмѣщающимъ въ имени своемъ сіе новое нарицаніе (Ми-
лютин) восписа мужу Славіе именну словеса сицеваго. „Съ Костомаро-
вымъ постараюсь повидаться при случаѣ, хотя не знаю еще, въ какой
формѣ удобнѣе исполнить его желаніе“. Мню, отче Николае, яко вся
елика восхощеши воздастся тебѣ, обаче, во треухищренномъ разумѣ
твоемъ, не вознепщущи о неудобѣ воздаваемомъ, да воздасть воздаю-
щій въ веселіи сердца своего, пріемлющій да пріемлетъ мѣрою смиренія
иноческа, и такъ да утвердится сѣмо и овамо миръ и любовь о Душѣ
святѣ. Аминь. К.“ Справа з допомогою так, як бажав Костомаров, не
налагодилася, проте він прибув в вересні 1866 р. до Варшави на корот-
кий час, оселився у члена того ж „учредит.“ комітету В. Білозерського
і працював в Варшаві до половини жовтня. Куліш згадує про це пере-
бування М. І—ча так: „Я познайомив Костомарова з Хоментовським,
бібліотекарем гр. Красинських, до яких перейшла дорожчінна збірка ста-
родруків та рукописів київського бібліомана Свидзинського. То була над-
звичайна рідкість бібліотекарства, достойна вдячної згадки після смерті.
Йому повинні чималими значними указівками і сам я, і Костомаров ¹⁾.
Потім одвідали позаміський палац Потоцьких і трапазували у їх бібліоте-
каря Пшиленського, звісного виданням безцінних матеріалів по історії
Польщі та Руси“... „Давно вже“, додає Куліш, „почав розходитися я з
Костомаровим в поглядах на наших козаків...²⁾ ...В наших розмовах він
прозивав мене скептиком, але визнавав мій скептицизм для себе кори-
сним“ ³⁾. Так то воно, так і незгідність в науково-історичних поглядах була
давня, і скептицизм—ужиточна річ, та тільки не те, до чого і як прийшов
Куліш, і що хутко виявилось в відносинах приятелів.

Справа в тому, що в кінці ще 1865-го року задумав Пан. Ол—ч ви-
дати в Варшаві книжку в дусі офіційного обрусительного націоналізму,
виходячи з тієї гадки, що треба „вбити клин“ та провести „глибоку бо-

¹⁾ Цей Свидзинський пересилкою з Київa до Саратова своїх стародруків та рукопи-
сів багато допоміг Костомарову за часи його праці над монографією про Богдана Хмель-
ницького.

²⁾ Див. П. Казюки відозву про лекції Костомарова в „Основи“ 1861 р. № 2.

³⁾ Новь 1885 р. № 13 с. 73.

розну“ поміж Польщею і Україною і тим допомагаючи урядові в русифікації, між иншим, української Холмщини, хоча в той-же самий час і писав він директорові холмських шкіл Ф. Г. Лебединцеву, що „Хелмская область для нас terra incognita, особливо въ отношеніи народности“¹⁾. З приводу цього календаря Куліш звертався до Костомарова: „Въ Варшавѣ издается календарь для русскихъ грекоуніатскаго вѣроисповѣданія. Очень хорошо бы Вы сотворили, если бъ написали для него нѣсколько страницъ. О насъ нѣкоторые толкуютъ, какъ о людяхъ опасныхъ для правительства, а какъ въ настоящее время всего больше можно приносить пользы, состоя въ нѣкоторой солидарности съ правительствомъ, то и слѣдуетъ помогать ему во всѣхъ благихъ его дѣйствіяхъ. Только такимъ образомъ возможно для насъ сокрушить зубы нашихъ явныхъ и тайныхъ враговъ и очистить для себя путь къ полезному для русскаго міра вліянію.—Итакъ, приими честнѣйшій отче Николае, писало въ десницу твою и воспиши нѣчто отъ обилія разума твоего, азъ же предамъ словеса твоя тисненію, радующеся и благодаряще умудрившаго тя Господа. К.“ Мик. І—ч ухилився від такої „солидарности“ з урядовим виданням і урядовими планами—і нічого не одповів Кулішеві.

Мовчанка приятеля викликала лист Куліша від 13-го травня 1866 р., який мало чим міг задовольнити Мик. Ів—ча. „Честнѣйшій отче Николае! Чесо ради молчальникомъ себе сотворилъ еси? Аще и нѣсть премудрости во многоглаголаніи, обаче подобаетъ возвѣщати братіи о здравіи своемъ и о житіи своемъ. Что убо твориши и кая писанія восписуеши? Поучаются днесъ людіе тщетнѣмъ. Единъ еси воистину любуемудръ, и того ради выну помышляю о тебѣ и на ложе моемъ умиляюся. Прю велию учини роду нашему малорусску мужъ, юродствомъ славу себѣ въ Москвѣ стяжавшій²⁾, аки церберъ трезвѣній лаеъ и словеса безумія своего по всему свѣту разсѣваеъ; ты же, отче, ни единымъ словомъ отвѣщеваети. Дивно ми сіе во истину; писано бо есть: аще вы умолчите, камене возопіють. Се убо часъ, въ онъ же возмогъ бы еси поразити клеветуща и низринутіи его въ бездну посмѣянна и въ преисподнюю забвенія.

„Аще узриши мужа московска Алексія (Гатцука) притекша Петрограду, яко же возвѣсти ми писаніємъ своимъ, повѣждь ему, да не сѣтуеъ на молчаніе мое. Восписахъ и послахъ ему во градъ Москву вся потребная, о чемомъ воспроси мя; нынѣ же молю, да сотворить въ Петроградѣ подобіе свое свѣтописное (фотографію) и вдасть ми въ даръ. Возлюбихъ бо браду его, браду аарону, и возжелавъ зрѣти ю во образѣ велиемъ, не яко же присла мнѣ отъ града Москвы.—Ты же, честнѣйшій отче, буди здоровъ, во утѣшеніе сердца моего. Смиранный богомолецъ твой худый и многогрѣшный старецъ Пантелеймонъ“. За цим приписано червоним олівцем—„Зри далѣ“ і на останній сторінці листа по-російському приписано Кулішем: „Въ „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ упомянуто о двухъ моихъ письмахъ къ Ливчаку³⁾; вслѣдствіе которыхъ приістановлено имъ печатаніе „Золотой Грамоты“. Оба сіи письма относились къ 13 № „Золотой Грамоты“. Я написалъ къ нему, что никто его не уполномачивалъ на перенесеніе обыденныхъ разговоровъ на страницы его газеты, что если сообщать наши мнѣнія о томъ, о семъ, то не надо было ихъ измѣнять

¹⁾ Відділ рукописів Всенар. Бібл. Укр. III, № 3780.

²⁾ Річ іде про статті Каткова в „Московс. Вѣд.“ після замаху на царя Олександра II 4-го квітня 1866-го р.

³⁾ Ливчак—галичанин—публіцист, видавець віденської газети „Страхопуд“ 1863—1868 рр. та „Золотой Грамоты, иллюстрованого письма для поучения и забавы“—Відень 1864—1867 роки.

по своєму усмотрѣнію. Потомъ я сказаль, что кн. Черкасскій никогда не спрашиваль у меня, какъ я думаю объ учебномъ языкѣ для здѣшнихъ русиновъ, а высказывался я въ пользу великорусскихъ учебниковъ для начальныхъ училищъ у Витте¹⁾, предпочитая литературный русскій языкъ тому варварскому нарѣчію, которымъ пишутся во Львовѣ учебники для Галиційскихъ школъ. Второе письмо мое обличало Ливчака во взведенной на меня клеветѣ, будто бы я Малороссіи не признаю Русью и т. п. Тутъ я ему сдѣлаль хорошее наставленіе, какимъ образомъ приобрьтається вліяніе на умы, и убѣждаль оставить манеру извращенія фактовъ, а въ заключеніе просиль, или лучше сказать—требоваль напечатать оба мои письма“.

Ще гірше, ніж епізод з Холмським календарем і відповіддю Ливчаку, мусів уразити Костомарова лист Пант. Ол—ча від 4-го червня 1866 р. „Изъ града Варсовійска, иже на рѣцѣ Вислѣ“. В жартовливому тоні там повідомлялося Мик. Ів—ча про призначення Куліша на агресивну, бойову посаду директора духовних справ Польського Царства, де він гадав попрацювати, як писав своїм приятелям Чуйкевичу та Хильчевському, „отъ всего сердца во славу русскаго имени, которое я люблю, несмотря на то, что его позорятъ каждый день мои соотечественники“²⁾. Старослов'янський текст листа до Костомарова такий: „Честнѣйшему отъ старецъ сіонскихъ въ лѣтописаніи паче всѣхъ земнородныхъ умудренному, пріязннѣйшему отцу Николаю. Радуйся, отче! Напщующу ми воеже тещи путь въ предѣлы Херсонеса Таврическа да повергнушь, аки нѣкій Эгей, въ пучину Понта Эвксинска, освѣженія ради телесе моего,—призва мя предъ лице свое хитроумный Одиссей варшавскій, мудрѣйшій отъ князей Черкасскихъ, іеросхимонахъ Владимиръ, і рече ми: „Чадо Пантелеймоне! вси, яко беззаконія іереовъ и архіереовъ лядскихъ превзыдоша главы ихъ; день и ноць помышляють ны злая. Сего ради препояши мечъ разума твоего по бедру мужества твоего и изыди во срѣтеніе злоумышленій прелатскихъ и бискупскихъ; азъ же нареку тя воеводою силъ росскихъ, еже въ мірѣ глаголется Директоръ. Въ совѣтѣ праведныхъ возсядещи одесную мене, и вдасть ти Кесарь 5 тысящъ талантъ, и славенъ будещи въ народѣ Росскомъ паче всѣхъ бригадиръ. Ты же, чадо, престани отъ непщеванія твоего, воеже тещи путь въ страну ону; веснѣ грядущей поидеши, аможе восхощеши, нынѣ же облекись въ броню браннолюбія твоего и побори борющія мя враги, зане оскудѣваетъ крѣпость моя и къ тому не возмогу единъ стояти крѣпцѣ, по множеству лукавства лядска“. Слышавъ таковая рекомая ко мнѣ, вспомнихъ обѣтъ иноческъ, склонихъ главу мою и рекохъ смиреннѣ, яко сотворю вся, елика бытъ заповѣдана мнѣ свыше. И тако, честнѣйшій отче Николае, престахъ непщеванія моего морскаго, повергаюсь же въ хляби рѣчная, да укрѣпится плоть моя на бореніе веліе. Ты же, праведный отче, тецы путь въ страны Гадарински и Гергесински обоиполь рѣки Дона и возвѣщай ми чаемъ о здравіи твоємъ и о пареніи духа твоего³⁾. Жена непорочна, инокиня Александра, честными словесы тя ублажаетъ и главу свою смиреннѣ предъ тобою склоняетъ. Послушница же Марія⁴⁾ дню вчерашню отыде во градъ Жолкъвку, скудости ради пѣняжныя, яко обыче величати воскрилія ризъ своихъ и истряса пѣнязи мнози, неимущей же ей, прошеніємъ восхища у матери своєї инокини Александры, дондеже не оскудѣ мирра ея. Видѣвъ же праведница Александра, яко николи же не

¹⁾ Попечитель Варшавської учебної округи.

²⁾ „Кіевская Старина“ 1898 г. № 7—8, с. 74 та № 1, с. 88.

³⁾ В червні—липні 1866 р. Костомаров подорожував до Саратова.

⁴⁾ Родичка Кулішів.

престанеть Марія восхищати отъ нея на суетныя препряды и украшенія мірская, затвори предъ нею глубину щедротъ своихъ. Обитающій же во градъ онѣмъ мужъ благъ истоши вся, еже имѣяше, и преста отъ посыланія пѣнязей во градъ Варшаву, да имать чимъ препитати троихъ дѣтищъ своихъ, ихъ же остави ему суетнѣ непщующа жена сія. И тако потече къ нему нехотяща, да понудить его паки сотворити ю боляринею градскою, испещренными ризами блистающею. Помышляетъ же изглубити глубину мудрости землеописательной, да научить здѣ отроковицы въ училищѣ, глаголемомъ гимназія. Сего ради азъ возьмѣ книжѣ мнози у страстотерпца Димитрія, вдахъ я женѣ, да не мыслить во глубинѣ сердца своего, яко не обрѣте помощи у мене на благая. Мню же, яко грѣхъ, кокетствомъ нарицаемый, сотворить жену сію лютѣ бѣдною и всѣмъ чуждою въ старости ея!—Ты же, отче всечестнѣйшій, буди здоровъ и да сіяеть сердце твое свѣтомъ невечернимъ по вся дни живота твоего. Аминь. Смиренный и худый старецъ, молитвенникъ же твой прилѣжный Пантелеймонъ“.

М'який, терпливий і часто навіть занадто толерантний Мик. Ів—ч і на цього листа промовчав. Куліш уже в листопаді (17-го числа) пише йому: „Честнѣйшій отче Николае! Текущу ми ко брегамъ Понта Евксинскаго, восписахъ ти вся, олика сотвори Господь рабу своему, поставивъ мя пасти заблудшія овцы стада Римскаго. Пространное зѣло писаніе препослахъ ти, многолюбезный отче Николае, и возскорбѣхъ, яко ниче-соже отвѣщаль еси. Нынѣ же глаголю кратко, зане пріяхъ мирру странничю и се теку граду Паризію на шесть седмицъ, да почию отъ великихъ трудовъ моихъ и услажу слухъ мой мусикиєю тамберликогласнаго ¹⁾. Мню, яко приѣмшу ти въ руцѣ твоя честная писаніе сіе, имамъ уже лѣгти на колесницѣхъ огненнѣхъ. Во градѣ Берлинѣ перебуду точію день единъ музея ради Каульбахска, его же зрѣвѣ вкупѣ съ тобою. Добрѣ бы сотворилъ еси, аще бы притеклъ въ градъ Паризію вкусити со мною сладкогласія оперна и угобзити души наши бесѣдами многими. О мнозѣмъ имамъ бесѣдовати съ тобою, многая бо творю начинанія въ умѣ своемъ во славу имене росска и не имамъ совѣтника искрення, развѣ тебе единого. Аминь. Старецъ иже на рѣцѣхъ Вислѣ Пантелеймонъ“. Але Костомарову було не до опернихъ розвагъ в Парижі вкупі з Кулішем і не до бесід та порад з приводу прославлення „имени росска“. Хутко позначилося в науково-літературній діяльності Пант. Ол—ча те, що повинно було назавше і рішуче виявити повну протилежність їх поглядів і життєвої громадської дороги.

1867-й рік—самий достатній по кількості і розміру листів Куліша до Костомарова: то був рік, коли Куліш наготовив першу редакцію своїх пізніше розвинутих ширше і надрукованих історичних дослідів про становище України, Польщі і Москви, і рік, коли похитнулося його службове становище в Варшаві.

Ділового листа послано російською мовою Пант. Ол—чем 27-го січня 1867-го року до Костомарова такого змісту. „Воспользовавшись отпускомъ за границу и перерывомъ дѣлъ, я привелъ въ порядокъ свои замѣтки о первоначальной исторіи козаковъ и написалъ самое полное повѣствованіе, какое до сихъ поръ было писано о заселеніи Украины до временъ первыхъ козацкихъ *zatargów* съ панами. Хотѣлъ бы я повергнуть мою рукопись на Вашъ праведный судъ съ тѣмъ, что, если бы Вы признали, что она вноситъ въ исторію южной Руси нѣкій свѣтъ, то напечатать ее въ „Вѣстникѣ Европы“ подъ какимъ хотите заглавіемъ. Что касается

¹⁾ Тамберлик—відомий артист-співець того часу.

до цѣны за печатный листъ, то я бы предоставилъ Вамъ войти въ условія съ г. Стасюлевичемъ. Я соглашусь на все, что Вы признаете законнымъ. Отвѣчайте, имѣете ли Вы время и охоту читать мою рукопись. Тогда я пришлю (листовъ 6).

По случаю перехода духовныхъ дѣлъ въ другое вѣдомство, Соловьевъ предложилъ мнѣ у себя мѣсто въ 3,600 руб. Я отвѣчалъ, что не желаю продолжать службу въ Царствѣ Польскомъ подъ условіемъ деградации и предпочитаю остаться, по закону, за штатомъ. Соловьевъ, тайкомъ отъ меня и помимо моего начальника, представилъ Намѣстнику, что будто бы я желаю быть причисленнымъ къ Учредительному Комитету съ жалованьемъ 4500 р. (а все таки не 5066, какъ я получалъ донинѣ). Когда мой начальникъ Брауншвейгъ вошелъ съ представленіемъ объ оставленіи меня за штатомъ,—ему отвѣчали, что я уже причисленъ къ Учредительному Комитету. Такое насиліе глубоко оскорбило меня. Эти господа воображаютъ, что изъ желанія сохранить за собой содержаніе в 6 тыс. руб. (1500 р. я получаю за редакцію „Сборника постановленій“) я позволю дѣлать съ собой, что угодно. Но деньги у меня послѣднее дѣло. Я ими и не пользовался, а уплатилъ долгъ да кой кому помочь учиться. Поэтому я рѣшился оставить Варшаву и пишу ко всѣмъ знакомымъ въ Петербургъ, что возьму какое угодно мѣсто въ 2 тыс. руб., а minimum—1500 р. годового жалованья. Обращаюсь и къ Вамъ съ тѣмъ же самымъ. Если бы при редакціи Вѣстника ¹⁾ нашлась черная, не требующая совершенной регулярности работа, то я готовъ поработать. Здѣсь, при текущихъ служебныхъ занятіяхъ, я въ полтора года издалъ 20 томовъ Сборника административныхъ постановленій, въ которыхъ исправленъ мною русскій переводъ по корректурнымъ листамъ, а во многихъ томахъ и по ужаснѣйшимъ рукописямъ. Послѣ того, что я здѣсь успѣлъ сдѣлать (рѣдкій день я не работалъ часовъ 12) для меня никакіе труды не страшны. Подчиниться же грубому произволу такого господина, какъ Соловьевъ, я не соглашусь и за 20 тыс. жалованья. Здѣсь во всякомъ случаѣ я останусь до 1-го Апрѣля, потому что мнѣ необходимо получить за два мѣсяца 1000 р. жалованья для того, чтобы расплатиться съ варшавскими долгами и пріѣхать въ Петербургъ съ нѣсколькими сотнями рублей. Слѣдовательно, до тѣхъ поръ и не нужно мнѣ мѣсто. При томъ же я не теряю надежды, что меня переведутъ хоть на маленькую должность; а я теперь такъ изловчился, что, при моемъ трудолюбіи, при моей способности работать чрезвычайно быстро, я надѣюсь изъ маленькаго мѣста скоро перейти на большее, чего бы мнѣ очень хотѣлось, чтобы показать кой кому, что я своимъ возвышеніемъ по службѣ былъ обязанъ не кому либо и не чему либо, а именно тому, что постоянно работалъ за десятерыхъ. Здѣсь русскіе люди, заражены сплетничествомъ. Сидя постоянно дома за работою, я отъ времени до времени нехотя узнаю, что обо мнѣ говорятъ, и удивляюсь людской слѣпотѣ. Я поступаю такъ просто, что никому это невдомекъ, а стараются всѣ мои успѣхи объяснить какою то моею хитростью etc., etc. И до Васъ кое что изъ подобныхъ вѣрокъ доходитъ, но воистину вся таковая глаголемая суть отъ діавола, иже искони бѣ отецъ жи. Приписываютъ мнѣ даже какія то печатныя статьи, а я во все время своей службы въ Варшавѣ ровно ничего своего не печаталъ. Буди, честнѣйшій отче, здравъ и Богу любезенъ. П. Кулишъ Александра Михайловна Вамъ кланяется вмѣстѣ съ честнѣйшею госпожею матеріею вашею и благодарить за всю Вашу любезность къ ней“.

¹⁾ 3 березня 1886 р. Стасюлевич, Костомаров, Пипін та ин. почали видавати спершу виключно історичний журнал „Вѣстникъ Европы“.

Через п'ять днів (1-го фебруарія) Пант. Ол—ч знов пише приятелю вже по старослов'янському про свій замір утворити дослід з історії України XVI—XVII вв. „Добрѣ рекль еси, боголюбезный отче Николае! Житейское море, воздвигаемое зря напастей бурями, къ тихому пристанищу мудрованія книжного притекъ, изношу отъ сокровищъ древности благая и тако обрѣтохъ покой душѣ моеей. Воистину бысть тако, яко глагола иногда благословенный Винцетисъ ¹⁾: in antiquis est sapientia in multo tempore prudentia ²⁾. Днесь убо перебуваю выну во храмнѣ спасенія et praeter magnanimitatem nihil magnum aestimo ³⁾. Людіе о нихъ же рекль еси глаголють суетная, глаголанія точію ради, sed est incivile re interspecta de re iudicare ⁴⁾. Сего ради восхотѣхъ явити мірові розумѣніе мое, еже о началѣ рода козакоросска, яко изыде отъ нѣдрѣ Рѣчи Посполитыя, послѣдижде расторгая беззаконія ради много сонмища сего,—да чтуще разумѣють, яко ни ляхомъ, ни козакомъ, ни бояромъ московскимъ хвалу не хошу извивати, обаче вся благая во всѣхъ племенахъ чту, суемудрая же отрицаю. Слышавъ же реченное отъ тебе, отче, яко не вмѣстити Вѣстнику (Европы) писаній притекающихъ, престахъ отъ хотѣнія своего,—наипаче же, яко коегождому дневи разширяется область разумѣнія моего, чтеній ради многихъ во Храмнѣ спасенія. Не яко же первѣе являются ми нынѣ сказанія лѣтописная мужей, скончавшихся донелѣже разгорѣся усобица козацько-лядская, многая же уразумѣхъ и отъ препираній сонмищныхъ и отъ рукописаній, раздранныхъ сатурновою косою, и тако уготовити книгу велію ⁵⁾, да возвѣщу мірові вся бываемая даже до временъ Богдана, иже притрепа мечемъ своимъ славу имене лядска и низведе сильныхъ въ немощь порабощенія отъ иноплеменихъ; тѣдніемъ же и иждивеніемъ своимъ предамъ писаніе свое тисненію, да возсіяетъ свѣтъ истины лѣтописныя посреди людей, исполняющихъ градъ Варшаву суесловіемъ. Не возмогутъ бо рещи истину ни борющіе, ни побораемые, точію зрящіи таковая бываема и возносящіяся превыше хотѣнія *dominandi* и жаданія *habendi*. Се убо имамъ ошую себе юношу скорописца, да вся, елика измечтахъ отъ словесъ древнихъ, воспишетъ ми изряднѣ; егда же уготовлено будетъ рукописаніе его до начала брани козак-панской, вдамъ ти чтенія ради исправленія и совѣтованія о истинѣ, самъ-же не престану отъ работы книжныя, въ сладость бо мнѣ бысть сія и въ забвеніе треволненій житейскихъ. Аминь. Честнѣйшей госпожѣ матери твоей воздай поклоненіе наше, также и самъ прими отъ жены моея честь, подобающую ти, добродушивый отче Николае! Пенязи не закосню прислати тебѣ, еже вдалѣ еси женѣ моеей благоутробнѣ“ (підпису нема).

„Априлія въ 13 день, лѣта отъ воплощенія Бога Слова 1867“, Куліш при пересилці рукопису своєї студії посила листа—„Умудренну паче всѣхъ земнородныхъ, благовонія словесъ исполнену, въ житіи иноческомъ преиззящійшу, старцу, иже на рѣцѣ Невѣ, честнѣйшему отцу Николаю—радуйся, Отче! Ввергохъ днесь въ колесницу огненную (заліз. поштовий потяг) рукописаніе мое, плащаницюю обовшенное, да летить аки на крилу вѣтрению и почієтъ въ обители твсей. Назнаменася же сиде: „Образованіе въ Южной Руси козачества и заселеніе южнорусскихъ пустынь“. Егда уразумѣши, честнѣйшій Отче, яко достойна есть тисненія, молю тя, внуши господину вертограда словеснаго, въ немъ же

¹⁾ Вінцент з Бове—вчений чернець XIII-го в., автор богословської філософської енциклопедії „Speculum quadruplex“.

²⁾ „В стародавньому—мудрість і на довгий час—розумність“.

³⁾ „І окрім величності души, нічого вище не ціню“.

⁴⁾ „Але ознака невігласія, не пізнавши речі, оголошувати їй присуд“.

⁵⁾ Натяк на майбутню „Історію возсоединенія Руси“.

трудъ многъ совершаеши, да вдасть ми праведную мзду прежде даже тисненію не быти. Оскудѣвшей миррѣ мойей веселій ради паризійськихъ, въ нихъ же безумнѣ углѣбохъ, возвеселюся и возрадуюся о спасеніи моемъ пѣняжномъ. Днесъ же, отче, аще и многая десницею пріемлю, множайшая же шуицею разсѣваю, сребролюбія ради челоувѣческа. Угобженнымъ же пѣнязьми оными чаемыми заимодавцемъ, сохраню нѣчто отъ мзды обычныя въ ковчежцѣ своемъ. Сего ради не закосни тѣшаніемъ благоутробія твоего, отче Николае, да снидетъ злато на писалище мое, аки роса на руно овчье. Еще не молю тя, преблагій Отче, блюди, да не како избразятъ тисненіемъ казаки, обаче козаки. Гнѹсень бо обычай катковскъ, воеже нарицати предковъ нашихъ именемъ, николи же во устахъ ихъ сушимъ. Аще бы восхотѣли еси, Отче, чтуще рукописаніе мое, нѣкая безумная исправить, молю тя не презри таковая творити выну. Уповаю же, яко сказаніе мое не явится міру раздрано, обаче въ единѣй книзѣ цѣлостію вмѣстится. Благо есть корректное исправленіе пишущему самому творити, да не у юродства многая словесная въ тисненіи назнаменаются. Аще возможно есть колесницѣ огненнѣй листовное преношеніе отъ единого града до другого совершати, вознепщевахъ быхъ о таковыхъ бываемыхъ; аще ли же потщитися, Отче, очима своими тисненіе назирати, да будетъ вся по желанію сердца твоего. Смиренный богомолецъ твой старецъ иже на рѣцѣхъ Вислѣ Пантелеймон“. А 8-го травня Куліш посла ѣ другого коротенького листа до пріятеля. „Прилѣжнѣ молю тя вземъ писало возвѣстити ми непщуемая о сотворенномъ отъ мене поученіи, еже о христіюбивомъ древле воинствѣ козацтѣмъ. Безмолвствующу бо ти, мнится ми, яко никако же зрѣлъ еси рекомое створеніе мое. Да увѣмъ убо о спасеніи его отъ исчезновенія въ безднѣхъ небытія. Аще ми же мало имаше время, возвѣсти ми кратчайше. Аминь. Смиренный богомолецъ твой старецъ иже на Вислѣ Пантелеймон“.

В той часъ надійшла відповідь від Мик. Ів—ча, і Куліш вже 10-го травня пише йому: „Честнѣйшій отче Николае! Я совершенно удовлетворенъ Вашимъ отзывомъ о моемъ трудѣ и не жажду получить за него деньги немедленно. Оставьте статью у себя до нашего свиданія. Я между тѣмъ буду продолжать работу и составляю цѣлый томъ до Богдана Хмельницкаго, который можно будетъ напечатать или по частямъ въ журналахъ, или отдѣльною книгою—на собственный счетъ. Я вижу, какъ противъ меня все предубѣждено: нечего и думать, чтобы нашелся издатель на мою книгу листовъ въ 30. Если Краевскій ¹⁾ или кто другой дастъ по 100 р. за листъ, то отдайте и теперь. Если же будутъ предлагать менѣе, то мнѣ пріятнѣе держать находящуюся у Васъ рукопись подъ спудомъ. Помните—прошу Васъ—*conditio sine qua non*: не иначе отдавать въ журналъ, какъ деньги впередъ, по приблизительному разсчету, а потомъ доплатить, если окажется болѣе листовъ противъ исчисленнаго. Денежныя дѣла мои приходятъ и безъ этого заработка въ порядокъ. Получая шесть тысячъ талантъ, я началъ жить разсчитливѣе—и въ этомъ мѣсяцѣ установлю балансъ. На службѣ же, какъ я увидѣлъ, мною все еще дорожатъ, потому что немногіе могутъ работать такъ много и скоро. Хотѣлось бы мнѣ совершить освѣженія ради поѣздки—или въ Крымъ черезъ Подольскую, невѣдомую мнѣ страну, или въ Славянскія земли, въ которыя никогда меня не влекло. Не совпадетъ ли мое желаніе постранствовать съ твоимъ, честнѣйшій Отче? Я уже имѣю словесное позволеніе отъ моего начальства и могу выѣхать или въ началѣ Іюля или въ Августѣ, или даже въ Іюнѣ (хотя это время жаровъ, а плодовъ еще нѣтъ или очень мало).

1) Видавецъ журналу „Отечеств. Записки“.

Нѣкій шлѣсхъ¹⁾, ходившій отъ императора Рудольфа II въ посольствѣ на Запорожье, написавъ дневникъ свой, который только въ нынѣшнемъ году изданъ. Я хотѣлъ было сдѣлать извлеченіе въ видѣ журнальной статьи подъ заглавіемъ „Запорожье во время Наливайка“, но непріязненное расположеніе ко мнѣ журналистовъ отбиваетъ охоту. Наливайко во время перебуванія сего посла за порогами присылалъ туда извиненіе, что воевалъ подъ знаменемъ Острожскаго противъ Низовцевъ. Посланцы привезли въ Січъ саблю Наливайка, который говорилъ: „Если не буду Вамъ вѣренъ, то этою самою саблею отрубите мнѣ голову“. Къ сожалѣнію, дневникъ писанъ кратко, но все таки есть любопытные факты. Напримѣръ: дѣла въ Кошѣ обсуждались въ двухъ радахъ; одна—изъ старшинъ, другая—изъ черни. Потомъ депутаты отъ обѣихъ радъ согласовали распоряженія и рѣшали дѣло окончательно. Смиранный богомолецъ твой старецъ, иже на рѣцѣ Вислѣ Пантелеймонъ“.

Куліш ще раз напосідливо звертається в цьому листі до Костомарова з пропозицією спільного подорожування за кордон. на цей раз—в „славянскія землі, въ которыхъ“—пише—„никогда меня не влекло“, і куди, нагадаємо, він їхав з інструкцією петербурзької Академії Наук 1847 р. та застряв в Варшаві, а потім в п-бурзькій цитаделі і Тулі. В листі цьому Пант. Ол—ч, мабуть, згадував подорож свою вкупі з Мик. Ів—чем 1861-го року, про яку пізніш одверто писав своєму приятелеві Хильчевському: „Когда мы съ Костомаровымъ вернулись изъ заграницы, онъ сказалъ своимъ друзьямъ: „Я и вообразить не могу лучшаго спутника!“ А я своимъ: „Трудно вообразить болѣе несноснаго спутника! Это значитъ, что я въ самомъ началѣ путешествія долженъ былъ бы бросить Костомарова, но я предпочелъ сносить причуды этой бабы: онъ по характеру—баба“.²⁾—

Куліш ще раз, 17-го серпня, пише листа в діловому тоні до Мик. І—ча про друкування свого досліді, звертаючись російською мовою уже на „ти“, замість попереднього „ви“: „Честнѣйшій отче! Употреби послѣднія старанія о напечатаніи моего „Образованія козачества“. Я не настаиваю на прежней цѣнѣ; понижай до 50 р. за листъ, на худой конецъ. Дѣло въ томъ, что сочиненіе это переведено на украинскій языкъ и будетъ напечатано во Львовѣ. Если бы переводъ явился раньше подлинника (разумѣется, подъ чужимъ именемъ) тогда уже подлинника нельзя было бы мнѣ печатать. Жду твоего увѣдомленія о томъ: будетъ ли и когда именно напечатано означенное сочиненіе. Сообразно съ увѣдомленіемъ я—или отложу распоряженіе о львовськомъ изданіи, или немедленно сдѣлаю оное. Будь, отче, здравъ и богамъ любезенъ, а ко мнѣ благоутробенъ. Смиранный богомолецъ твой иже на рѣцѣ Вислѣ Пантелеймонъ. PS. Очень было бы желательно получить мзду до напечатанія, если же сіе невозможно, то—лишь бы было навѣрно извѣстно, когда именно напечатается, и когда получатся деньги“.

В серпні—вересні 1867-го р. листування Куліша торкається також відповіді на зісні напади газет „Московскія Вѣдомости“, „Москва“ та ин. на українофільство, Костомарова і особливо Куліша. Більше всього уразила його стаття п-бурзького кореспондента „Московск. Вѣд“. Автор статті³⁾ за львівським часописом „Боян“ повідомляв, що Куліш відрікся від свого українського правопису і абетки, та про инші „зловѣйскія українофільскія продѣлки“. Пант. Ол—ч вимагав, щоб Костомаров надрукував в газеті, де найде можливим, його відповідь та оголосив в полеміці своє авторитетне слово і писав до нього: „Августа 15 дня, на Успеніе Пре-

¹⁾ Ерих Ляссота, його Tagebuch 1573—1594 рр. дає про козацтво цінні відомості.

²⁾ „Кіевская Старина“ 1898 г. № 1. с. 130.

³⁾ „Моск. Вѣд.“ 1867 р. № 170.

святія Богородици. Граду Варшавѣ. Честнѣйшій отче Николае. Молю тя прилѣже — предаждь тисненію сіе рукописаніе мое, да сокрушу зубы грѣшникомъ. Мужу злочестиву, глаголему Катковъ, послахъ списокъ честенъ; обаче не восхотѣ разумѣти. Исповѣждь сіе редакціи газетнѣй, юже обрящещи благочестиву сушу, да назнаменуєтъ низу писанія моего о таковыхъ бываемыхъ. Буди, отче, здравъ о Господѣ, и да вознесетъ рогъ спасенія твоего. Аминь. Смиранный богомолецъ твой старецъ иже на рѣцѣ Вислѣ Пантелеймонъ. А через два тижні 29-го серпня Куліш знову писав до „честнѣйшаго отца“ вже трохи з роздратованямъ: „Московскія вѣдомости“ моеї статьи не напечатали; Ив. Аксаковъ¹⁾ также не напечаталъ и вмѣсто того къ старой лжи прибавилъ отъ себя новую ложь. Если Вы²⁾ не можете или не хотите позаботиться, чтобъ мое письмо къ Каткову было гдѣ нибудь напечатано, то у вѣдомъ те меня (підкрес. Кулішем). Тогда я приму послѣднія возможныя въ Россіи мѣры, чтобы голосъ, возстановляющій факты, былъ услышанъ читателями печатнаго слова. Куліш“. Відповідь Пант. Ол.—ча таки було надруковано в „Петербургскихъ Вѣдомостяхъ“,³⁾ але Костомаров не озивався. Тоді послано було Кулішем в вересні ще одного коротенького листа: „Честнѣйшій отче Николае. Часъ убо намъ отъ сна возстати. Беззаконія московскихъ слововержецъ Каткова и Аксакова превзыдоша главы ихъ. Аще умолчивъ—каменіе возопіють. Горе же наю аще не проповѣдцевъ! Сего ради воспрійми, отче, трость книжника скорописца и да изліются рѣки словесъ твоихъ въ море премудрости вѣчное. Смиранный богомолецъ твой старецъ иже на рѣцѣ Вислѣ Пантелеймонъ“.

В-осени 1867-го року Куліш знову звертається до скупого на листи Костомарова з проханням поприятельському: 13 „октоврія“. „Честнѣйшій отче Николае! Почто пребываєши въ безмолвіи? Изрони слово злато сквозъ женъчножо ожереліе!“ Молю тя прилежнѣ—вдай тисненію рукописаніе мое, аще же не возможєши, рцы ми слово твердо. Подобаєтъ бо ми вѣдати (П. К.) сіе. Смиранный богомолецъ твой, старецъ иже на рѣцѣ Вислѣ Пантелеймонъ“... А нарешті вже 21-го червня 1868-го року пише Куліш з Варшави офіційним тоном: Покорнѣйше прошу Васъ, Николай Ивановичъ, вручить подателю этой записки г-ну Левитскому мою рукопись о козакахъ. Если г. Коршъ⁴⁾ передалъ Вамъ рукопись о дневникѣ Ляссоты, то и ту потрудитесь ему вручить. П. Кулиш“.

Так не виявив Микола Іванович достатньої охоти примостити до якого будь видання дослід Кулішівський: та й диво було-б, коли-б він напружував усі зусилля до видання твору, що вважав не вартим з об'єктивно-наукового боку і не приемним суб'єктивно-публіцистичним напрямком, протилежним його поглядам і переконанню. До того й журнали, серед яких Костомаров мав авторитет, вороже ставилися і до праці Куліша, і до засобів його наукової роботи та до висновків, які дослідник проголошував. А ще Т. Г. Шевченко запримітив, що Пант. Ол.—ч „хоча й жорстоко, але іноді скаже правду,—зато йому правди-не кажи, коли бажаєшъ зберегти добрі стосунки з нимъ“⁵⁾. І Пант. Ол. твердо запам'ятав поведінку Костомарова 1867 року...

Куліш, звільнений від варшавської служби, чому сприяли його зносини з галичанами і захоплення деякими львівськими справами і виданнями,

¹⁾ Слов'янофіл—публіцист, що видавав на той час „Москву“, де були випадки і проти українства,

²⁾ Підкреслюємо повертання від „ти“ листа 17-го Серпня до „Ви“ 29-го серпня І. Ж.

³⁾ 1867-го року №№ 250—251.

⁴⁾ Журналіст Валентин Хведорович, редактор „С.-Петербург. Вѣдомостей“ 1863—1874-го рр.

⁵⁾ „Кіевская Старина“. 1901 р. № 6, с. 372.

подорожував за кордоном в 1868 та 1869 роках, побував і в слов'янських землях, довше перебував в Венеції, потім у Відні, де зблизився з галичанином доктором Пулюєм і перекладав з старо-єврейської мови на українську Новий Завіт. Наїздив він і до Борзенщини, а с початку 70-х років майже виключно жив на своєму хуторі Мотронівці, працюючи над історією України, що задумав, як і за 40 років до того Мик. В. Гоголь, утворити в дев'яти томах; тоді саме Куліш писав трьох-томову „Історію возсоединенія Руси“ (видано в 1874—77-х роках). Нестаток заробітку примусив його знову опинитися в Петербурзі, де через В. М. Жемчужникова, одержав він 1873 року посаду редактора Журналу Міністерства шляхів, та Костомаров поклопотався за Пант. Ол—ча, і його обібрано було членом Археографічної комісії з платнею за редакційні праці, що вкупі давало йому 3 тис. карб. на рік і забезпечувало життя. Того ж 1873-го року, 8-го Листопаду, Куліш писав Мик. І—чу: „Честнѣйшій отче! Главною, а можетъ быть и единственною, служебною функціею моею будетъ изданіе Журнала Министерства Путей сообщенія. Въ настоящее время журналъ сей находится въ плачевномъ состояніи, какъ ребенокъ отданный Воспитательнымъ Домомъ на попеченіе наемной матери. Мнѣ бы хотѣлось поднять его изъ упадка и сдѣлать питательнымъ органомъ извѣстной интеллигентной среды. Для этого, покамѣстъ, ничего другого непридуманно мною, кромѣ печатанія извлеченій изъ сѣвероамериканскихъ и англійскихъ спеціальныхъ книгъ по прогрессу желѣзнодорожнаго дѣла. Въ англійскихъ же книгахъ нахожу я картину путей сообщенія у нѣмцевъ и французовъ, начертанныхъ знающею дѣло рукою. Но сегодня пришла мнѣ въ голову такая мысль. Не начать ли повѣствованія о нынѣшнихъ дорогахъ трудными словесы старыхъ повѣстей? Т. е. журналъ министерства путей сообщенія долженъ представить публикѣ отчетъ о путяхъ сообщенія отъ Рюрика до Клейнмихеля¹⁾. Въ виду такой картины летучій способъ сообщенія показався бы архи-прогрессомъ. И кому же изобразить сію картину, какъ не Вамъ, единому надъ русскою стариною властѣ имѣющему? Подумайте ка до пятницы, а въ пятницу скажете мнѣ, не вдохновитесь ли на живой этюдъ старинныхъ путей сообщенія? Пѣнязи имама мнози, человекъ же не имамъ. Я не скажу ни слова Головачову²⁾ о моемъ помышленіи, доколѣ не заручусь Вашою готовностію благословити обновленіе журнала Вашимъ перомъ и именемъ. Очи всѣхъ на тя уповають, а потому и журналъ обратитъ на себя всеобщее вниманіе, содержа во главизнѣ статью преподобнаго и богоноснаго. Всего нужнѣе она для привлеченія интеллигенціи инженеровъ и техниковъ къ сотрудичеству. Можетъ быть, намъ удастся создать органъ, напминающій Морской сборникъ былого времени³⁾. (До новаго года наемная редакція будетъ вести 1873-й годъ зачучверѣвшаго журнала, а въ новомъ появится его статистическій Отдѣлъ въ моемъ лицѣ). Да будетъ благословенно вхожденіе твое и исхожденіе твое, Отче! Иночествующій Пантелеймонъ“.

1874-го року надруковано було перший том „Возсоединенія Руси“... Збережений ще вогникъ приятельства старыхъ друзів Куліша та Костомарова гаснув, зірвання відносин наростало. Ще в березні 1866-го року Пант. Ол—ч писав своєму родичеві Мик. Дан. Білозерському: „Костомаровъ ветшаетъ; я провелъ съ нимъ наединѣ цѣлый день и не слышалъ

¹⁾ Міністр шляхів при Миколі І.

²⁾ Голова статистичного відділу Мін-ва шляхів, до якого належала і редакція мініст. журналу, автор книжки „Десять лѣтъ реформъ“ Олександра ІІ.

³⁾ Ліберальний офіційний журнал морського міністерства, популярний в широких колах кінця 50-х і початку 60-х років.

отъ него ничего животворнаго. Онъ дѣлается какимъ то безразличнымъ и ко всему относится, точно свѣтскій челоуѣкъ, а не ученый. Въ учебникахъ ¹⁾ онъ сбился съ дороги и не знаетъ, что ему дѣлать. Въ ожиданіи чего то неопредѣленнаго онъ не дѣлаетъ ничего. Земляки на него ропшутъ и нѣкоторые его оставили“ ²⁾. А 1874-го року вже Куліш писав Л. М. Жемчужникову: „Я подвергся наибольшему оскорбленію, какое кагда либо испытывалъ. Костомаровъ, котораго я съ такимъ усердіемъ направлялъ на документальную дорогу исторіографіи, сталъ меня третировать съ величайшимъ благоволеніемъ. Не могу иначе выразиться. Когда я посѣщалъ его, онъ обходился со мною благосклонно, отнюдь не вдаваясь въ бесѣду о предметѣ, составляющемъ предметъ обоюдной нашей спеціальности; во все время новаго моего пребыванія въ Петербургѣ онъ ни разу у меня не былъ, ни единого разу, бывая черезъ день у Кожанчикова ³⁾ и весьма часто у жившаго напротивъ меня Мордовцова ⁴⁾. Я, съ своей стороны, сталъ бывать у него рѣдко, наконецъ, и совсѣмъ его оставилъ... Отрѣзанный отъ міра и терпя нелѣпѣйшія притѣсненія по службѣ, я зналъ только Публичную, бібліотеку да свою квартиру ⁵⁾.“ В Бібліотекѣ П. Ол—ч старанно працював над історичними дослідями, уникаючи усім способом белетристичного захоплення за тою думкою, що белетристику творити можуть чимало українців, „а Несторомъ нашимъ украинскаго вопроса могу быть одинъ я“ ⁶⁾.

В споминах про Костомарова Куліш пише: „Ми довго жили порізно. В 1874-му році мешкаючи знову в одному і тому ж місті, по різних поводах ми бачились не часто, як бувало раніш. Готуючи до видання перший том „Історіи Возсоединенія Руси“, повинен був я перечитати усе, чого додержувався за часи змалювання історії козаків автор Богдана Хмельницького і показав йому такі погріхи, що грубий приятель Костомарова Кожанчиков, сказав у нього на вечері: „Переломав Куліш ребра нашому Миколі Івановичу“. Не вважаючи на мої надмірно гострі замітки, Костомаров зустрівшись зо мною в рукописному кабінеті, обійняв мене і поцілував, що зворушило мое почуття тим більше, що другий том моєї книжки, який саме тоді друкувався, готував йому ще гостріші нотабенки (sic), про які тепер (1885 р.) згадую з соромом і каяттям, виправдуючи себе хіба тільки хворобливим станом, що примусив мене негайно залишити Петербург після видання другого тому „Історіи Возсоединенія Руси“.—Костомаров образився моїми випадками проти нього, і мені приємно сказати, за що найгірше він образився: за те, що я нарік його иноплемеником ⁷⁾. Йому неодмінно бажалося славитися українцем; і зараз ми з гордощами містимо його в Пантеоні наших талановитих соотчичів поряд з Гоголем та Шевченком“ ⁸⁾. А все-ж таки і пізніш, і до кінця днів Куліш не раз повертався до назви, яка завше болісно ображала Мик. Ів—ча, „иноплеменика“ поміж українського люду.

А доки ще й не читав Костомаров „гострих нотабенек“ другого тому „Возсоединенія“, Пант. Ол—ч, знаючи вже відносини колишнього приятеля до його нових поглядів, переслав йому перший том монографії разом з листом 12 грудня 1874-го р: „Честнѣйшій отче Николае! Вамъ извѣстны

¹⁾ Мабуть річ іде про видання українських народніх книжок і підручників

²⁾ „Кіевская старина“ 1901 р. № 7—8, с. 68—69.

³⁾ К—в— видавець і книготорговець, приятель Костомарова.

⁴⁾ Данило Лукич—старий приятель Костомарова від 50-х років, ще з Саратова, і до самої смерті Мик. І—ча.

⁵⁾ „Кіевская Старина“ 1901 р. № 7—8, с. 90.

⁶⁾ Ibidem с. 91.

⁷⁾ „Новь“, 1885 р., № 13, с. 74.

⁸⁾ Див. примітку до стор. 172 т. II „Ист. Возсоед. Руси“, вид. 1874 р.

только нѣкоторыя обстоятельства, сдѣлавшія насъ антиподами. Есть много другихъ, скрывающихся во мракѣ баснословія, какъ говоритъ Кайдановъ¹⁾, а нѣкоторые, очевидно, не могли Вамъ и присниться; писано бо есть:

Twoje serce poczciwe uczuć tego nie umie,
Ile jest piekła w obrażonej dumie²⁾.

Я причислялъ Васъ къ многообразному сонму тѣхъ, которые ставили меня ниже Гр. Данилевскаго³⁾, и, препоясавъ чресла мои противъ такового скопища враговъ истины, направлялъ метательные снаряды сѣмо и овамю. Теперъ вопію:

Погибни злобы мигъ единый!
Погибни лиры ложный звукъ!

Но еже писавъ—писавъ. Вы видите, какъ меня гонять изъ одного града въ другой, а русская литература, долженствующая быть зрячею, думаетъ въ слѣпотѣ своей: „Може, такъ и треба?“ Взявъ все это благимъ сердцемъ своимъ и примите посылаемую книгу не какъ литераторъ, а какъ товарищъ юности и претерпѣнныхъ нами гоненій. Истинно преданный Вамъ П. Куліш“. Черезъ три дні (16-го грудня), одержавши відповідь Костомарова, розхвилюваного прізвищемъ „иноплеменика“, Пант. Ол—ч знову написавъ обширного недоладного листа з перелікомъ старихъ образъ з боку Мик. Ів—ча. „Честнѣйший отче Николае! Пиша ко мнѣ объ „иноплеменикѣ“, Вы, конечно, сознавали, что Вашими кроткими упреками, сожигаете угліе на главѣ моей. Я не способенъ гнѣваться и не согрѣшать, и Вы вышли на брань съ такимъ орудіемъ, противъ котораго я совершенно безсиленъ. Но Ваше письмо даетъ мнѣ случай высказать многое, Вамъ неизвѣстное. Не для того я выскажу, чтобъ защитити себя, а просто изъ любви къ истинѣ, хотя бы эта истина еще больше осуждала меня, чѣмъ люди, неспособные видѣти истины у (Рихтера⁴⁾) еще не продаются очки для ихъ слабого зрѣнія). Начало моей къ Вамъ непріязни относится къ тому времени, когда Вы жили въ гостинницѣ Балабина⁵⁾. Я уѣзжалъ домой и зашелъ къ Вамъ проститься. Васъ не было дома, и я поцѣловалъ Вашего слугу, прося, чтобъ онъ передалъ Вамъ на словахъ мой прощальный поцѣлуй. Вернувшись черезъ нѣсколько мѣсяцевъ, я засталъ Васъ въ кругу гостей. Вы стояли среди комнаты одинъ. Я Васъ привѣтствовалъ. Вы мнѣ подали равнодушно руку и не сказали ни слова, такъ что я былъ смущенъ до зѣла. Тѣмъ не менѣе я посѣщалъ Васъ и скоро забылъ эту непріятность. Въ 1862 году я уѣхалъ изъ Петербурга. Вредный говорунъ Бѣлозерскій (В. М.) подбилъ Васъ издавать украинскіе учебники. Вы дѣлали это безъ надлежащаго умѣнья и до того не понимали окружающей Васъ государственной сферы, что стали печатно собирать пожертвованія (грошові). Будь я на мѣстѣ Валуева⁶⁾, я такъ точно пригласилъ бы Васъ къ себѣ и запретилъ бы Вамъ дальнѣйшіе шаги по измечтанному Вами, подъ вліяніемъ Бѣлозерскаго, підприємтію. Результатомъ Вашего вмѣшательства въ мою область дѣятельности, или лучше сказать, результатомъ обнаруженной Вами неспособности къ политикѣ были московскія тергиверсаціи⁷⁾ по украинскому вопросу, кото-

¹⁾ Авторъ старого шкільного підручника історії.

²⁾ Твое сердце прямодушне не може того почувати, яке то пекло є в ображеній думці.

³⁾ Відомий публіцист, авторъ популярнихъ історичнихъ романів.

⁴⁾ П-бурзький продавець окулярів.

⁵⁾ Костомаров мешкавъ в готелі Балабина по Садовій вулиці, поряд з Публічною бібліотекою, в 1859 році і 1860-му до 1-го червня (Автобіографія К—ва вид. 1922 р. ст. 267).

⁶⁾ Міністръ внутр. справ початку 60-хъ рр.

⁷⁾ Підхідні випади.

рыхъ жертвою сдѣлался я въ Варшавѣ. Конечно, главною причиною потери мѣста была болѣзнь Милютина, но не будь Вашихъ учебниковъ и публикацій,—мнѣ бы Соловьевъ не предложилъ отъ имени (варшавскаго) намѣстника ¹⁾ отречься печатно отъ всѣхъ моихъ идей, высказанныхъ въ литературѣ до поступленія на службу, за что я называлъ его подлецомъ и былъ уволенъ намѣстникомъ безъ прошенія ²⁾. Хотя и гнѣвался но не согрѣшалъ, а писать пересталъ къ Вамъ послѣ того, какъ Вы, снявши съ ноги сапогъ, обѣщали принять горячее участіе въ оборонѣ русинской народности отъ полонизма, а когда сняли другой сапогъ, такъ нашли, что русинская народность такъ же далека отъ нашей украинской, какъ и сербская. Письма Ваши сохранены ³⁾. Все таки и послѣ этого я оставался вѣренъ правилу: „гнѣвайтесь и не согрѣшайте“. А что будто бы я разсердился за отказъ Стасюлевича напечатать мою статью, такъ это плодъ Вашего воображенія. Напротивъ, я столько же былъ доволенъ его отказомъ, какъ и отказомъ напечатать мой романъ. Доказательствомъ справедливости моихъ словъ служить хранящаяся у В. Бѣлозерскаго рукопись, врученная Вами Нечую ⁴⁾ (онъ все хранитъ, кромѣ денегъ): она совсѣмъ не похожа на то, что, наконецъ, появилось въ „Вѣстникѣ Европы“ ⁵⁾. Такъ точно не будетъ похожъ и печатный мой романъ на тотъ, который читалъ Стасюлевичъ въ рукописи. Даже и за то, что Вы отказались слушать мое чтеніе, я гнѣвался, не согрѣшая,—разсердился на одинъ день. Но когда Вы написали ко мнѣ, чтобы я прочелъ Вамъ исторію нашей молодости, мѣсяцъ, другой и третій, тутъ я прогнѣвался на Васъ такъ, какъ свойственно одному Богу, слѣдовательно согрѣшихъ, отче, на небо и предъ тобою. И тутъ еще гнѣвъ мой остался бы похороненнымъ навѣки въ моемъ сердцѣ, если бъ не коварство Головачова. Онъ не показалъ меня новому министру ⁶⁾,—меня, издателя министерскаго органа; онъ, уѣзжая въ отпускъ, назначилъ младшаго по службѣ и по лѣтамъ чиновника исправлять его должность,—слѣдовательно опять не далъ мнѣ видѣть министра и зарекомендовалъ меня человѣкомъ неспособнымъ; онъ, наконецъ, не зная англійскаго языка нисколько, маралъ мои переводы съ англійскаго такъ, какъ не марали мнѣ съ дѣтства ни одного перевода мои учителя, и кончилъ тѣмъ, что отказалъ мнѣ въ гонорарѣ публично (за что я недавно жаловался письменно Селифонтову не какъ товарищу министра, а какъ товарищу по литературѣ и наукѣ). Удалясь отсозерцанія этой служебной падали на свой Аѳонъ, я писалъ безъ остановки „Исторію Возсоединенія Руси“ и все, что когда либо непріятно меня поражало въ нашихъ отношеніяхъ съ Вами, видѣлъ передъ собою на стѣнѣ, намалеваннымъ рукою Сатаны. Если бы Сатана, вмѣсто этой забавы, превратилъ мою комнату въ платформу, уставленную пушками, то, вмѣсто двухъ томовъ моей книги, жители Петербурга увидѣли бы страшный дымъ съ огнемъ и грохотомъ. Перечитывая теперь 2-й томъ, я вижу, что въ немъ есть періоды безъ глаголовъ, точно какъ будто я подражатель тупоумнаго Симонова ⁷⁾. На стр. 391, въ строкѣ 21, благоволите читать: „Славяно-татарская безпоря-

¹⁾ Ген.-фельдмаршала Хв. Хв. Берга.

²⁾ Є різні варіанти, навіть в переказах самого П. Куліша про його варшавську відставку. Див. Шенрока—Біогр. Куліша в „Київській Старині“ 1901 р., Огоновського „Ист. литерат. руской“ ч. III, 1 відділ та ин., а також надруковане листування Куліша.

³⁾ В архіві Куліша цих листів ми не знайшли.

⁴⁾ Відомий український письменник Ів. Семен. Нечуй-Левицький.

⁵⁾ П. Куліша в „Вѣст. Евр.“ було надруковано лише „Польская колонизация въ Юго-Западной Руси“ 1874-го року №№ 3 і 4.

⁶⁾ К. Н. Посьету.

⁷⁾ Симонов Мих Терент. відомий український етнограф—Номис.

дочность создала козачество, а духъ рыцарства etc. Слова Создала козачество пропущены. Такимъ то образомъ соединеніе мотивовъ серьезныхъ съ повседневными интересами лишаетъ историка необходимой трезвости и въ собственныхъ его глазахъ дѣлаетъ его дѣло какъ бы чужимъ. И дѣйствительно мы вдвоемъ съ Сатаною работали на Аѳонской горѣ, куда ему по настоящему не должно быть ходу. Въ этомъ горестномъ обстоятельстве одно утѣшительно: что подражая монаху, пекшему на свѣчѣ яйца, я могу все дурное въ моей книгѣ приписать пакостнику человѣческаго рода, но не передъ Вами. Вы лучше людей, неискусенныхъ въ иноческой жизни, знаете, что противъ Сатаны имѣется въ каждой кельѣ духовный мечъ, отъ котораго онъ бѣгаетъ еще быстрее, чѣмъ ляхи изъ подъ Пилявы. Возьмите этотъ мечъ, если угодно, обіручъ, а я приду и наклоню передъ Вами голову,—разите! Пускай только двое олимпійскихъ дѣвчатъ имѣютъ по книгѣ¹⁾, а прочія останутся столь же непросвѣщенными, какъ русскія барыни—за то, что не слѣдили за сестрой Кліо, которая, въ то время какъ Сатана глумился надо мною, вѣрно шлялась по Испаніи, заинтересованная дурацкой возней земляковъ Сервантеса²⁾. Нѣтъ, я прошу всѣхъ девятерыхъ окружить Васъ прелестной толпою, и въ то время когда Вы обнимете самую полногрудую изъ нихъ, обезоружить Вашу руку. Я, собственно, потому и остановился на двухъ томахъ, чтобы сблизиться съ каждою музою въ качествѣ благоговѣйнаго поклонника. Я чувствую, что до тѣхъ поръ, пока хоть одна изъ олимпійскихъ красавицъ будетъ смотрѣть съ пренебреженіемъ на историка, произведеніе пера его будетъ лежать подъ дождемъ, въ безобразной грудѣ книгъ, наваленныхъ у дверей Пантеона, точно передъ лавочкой букиниста. Вотъ почему, задобривъ двумя первыми томами тѣхъ, которыя поглупѣ (всѣхъ глупѣе муза живописи: она едва грамотна), остальные семь томовъ поднесу со страхомъ и благоговѣніемъ болѣе развитымъ изъ нихъ; всего больше боюсь подступить къ музѣ Кліо: эта одна стоитъ девятерыхъ. Но она тщеславна, какъ всѣ женщины, и это ободряетъ меня. Съ глубокимъ почтеніемъ преданный Вамъ П. Кулишъ“.

28-го грудня, уже залишивши службу в міністерствѣ Шляхів і Петербург, Пант. Ол—ч з хут. Мотронівки написав Костомарову останнього з 1874-го року листа і образливого, і чудного по претенціозності: „Размышляя о нашихъ, честиѣйшій отче Николае, отношеніяхъ, я вижу ясно, что съ моей стороны было сдѣлано все для того, чтобы они были дружескими. а съ Вашей—далеко не все. Отнеситесь ка объективнѣе къ дѣлу, и Вы осудите меня менѣе строго. Если же отъ личностей перейдете къ предмету нашихъ занятій, то едва ли не обвините себя въ неправильномъ отношеніи къ нему. Многими обстоятельствами поставлены были мы оба на одно и то же дѣло. Мы не должны были смотрѣть на себя, какъ на пановъ науки, а какъ на дѣлателей въ вертоградѣ мысли. Рабы неключими есвѣ и еже должны быхомъ (sic) сотворити—сотвори-хомъ (sic). Вы ясно видѣли, что вся Петербургская интеллигенція относилась ко мнѣ съ высоты своего величія. Вы, по званію историка, должны были это видѣть; а ёсли не видѣли, то это значитъ—Вы опустились, избаловались успѣхомъ и Ваше Я сдѣлалось Вамъ милѣе того, что оно собою изображаетъ. Не только не поддержали Вы меня въ моемъ изолированномъ, отверженномъ положеніи, но и отъ себя прибавили малую толику горечи въ чашу моей жизни Въ теченіе полутора года моего новаго пребыванія въ столицѣ, подошва сапога Вашего не коснулась порога моего, а я бывалъ и боленъ, и унылъ; само евангеліе требовало

¹⁾ Річ іде про 9 муз грецького Олімпу; серед них Кліо—муза історії.

²⁾ Куліш натякає на події 1874 р.—боротьбу в Еспанії т. зв. карлістів із повстанцями.

отъ Васъ хоть освѣдомленія о мнѣ. Вы оправдываете себя разсѣянностью, и я вѣрю, что Вы могли, быть въ такой мѣрѣ разсѣянны; но если мы отъ разсѣянности не польемъ цвѣтка, тѣмъ не менѣе онъ сохнетъ. Такъ сохла душа моя и пр., и пр. Но не одушѣ рѣчь, а о наукѣ. Не для Васъ лично повелѣно Вамъ свѣше работать на словесной нивѣ. Если Вы находите на ней волчцы и терніе, это отъ Вашей разсѣянности, отъ неисполненія Вами долга товарища по ремеслу и по идеѣ. Я, конечно, подлежу суду за то, что погрѣшилъ противъ Вашей заслуженной особы, но и Вы подлежите ему за то, что знали меня очень хорошо, но не заботились обо мнѣ, какъ объ орудіи идеи. До того Вы неправильно поставили себя относительно сего орудія, что обратились къ воспоминанію о судѣ надо мною людей некомпетентныхъ, которые видали меня только мелькомъ. Ихъ отзывъ смѣшитъ меня, но не могу я смѣяться, видя, что онъ принимается Вами къ свѣдѣнію и въ данномъ случаѣ къ исполненію.—Таковъ ли былъ ты расцвѣтающій?...

Я осужденъ на одиночество и постараюсь все сдѣлать, что можетъ человекъ сдѣлать в одиночествѣ¹⁾.

На цей лист Костомаров зараз-же (2-го січня 1875-го р.) написав відповідь Чернетка відповіді збереглася у нас в такому тексті: „Многоуважаемый Пантелеймонъ Александровичъ! Что я у Васъ не бывалъ—въ томъ каюсь. Не думалъ, чтобъ наши отношенія требовали визитныхъ правилъ. Ошибся, простите. Затѣмъ: иное дѣло—критика во имя мысли и науки, а иное—глумленіе и издѣвательство. Вы сочли для себя пріятнымъ поглумиться и поиздѣваться надо мною во 2 томѣ Вашей исторіи; но этого для Васъ оказалось недостаточно. Вы заблагодарасудили продолжать начатое въ Вашихъ письмахъ ко мнѣ. Что такое, какъ не глумленіе, не издѣвательство, такіа фразы: я, конечно, погрѣшилъ противъ Вашей заслуженной особы? Что на это можно отвѣчать, кромѣ такой фразы: на здоровье Вамъ, Пантелеймонъ Александровичъ, сами извольте скушать!—Вы пишете, что петербургская интеллигенція на Васъ смотрѣла съ высоты своего величія, и прибавляете, что я, по званію историка, долженъ былъ это видѣть, а если не вижу, то значить, я опустилсѣ и проч. Не стану защищать себя; видно,—опустилсѣ, когда Вы это находите, и когда не вижу того, что Вы хотите, чтобы я видѣлъ; да и какъ я могу это видѣть, когда не далѣе, какъ недѣлю тому назадъ, я слыхалъ отъ двухъ лицъ, спеціально посвятившихъ себя русской исторической наукѣ, самые лестные (sic) отзывы о Вашей книгѣ, особенно о первомъ томѣ. А не Вы ли печатали, что судъ знатоковъ, хотя немногихъ, для Васъ дороже суда публики? Желая Вамъ добраго здоровья и остаюсь съ неизмѣннымъ уваженіемъ Вашъ Н. Костомаровъ“.

Здавалось-би, що настав час остаточного розладдя. Проте, велику силу мають спомини молодого віку спільного життя, старих дружніх стосунків. І Куліш з Костомаровим ще раз зустрілися по приятельському. Пант. О—ч згадує, що 1876 року його „храминою спасення“ став „головний архивъ иностранныхъ дѣлъ“ в Москві. „Однім чудовим ранком перед моім робітним столом з'явився Микола Іванович в супроводі чергового службовця, який не знав, чи можна допустити невідомого йому сивоголового дідуся до праці в архівній кімнаті. Ми тричі почоломкалися по чину книжкового чернецтва, і я осадив мого ігумена в Московській Храміні спасення... Ми з ним бачилися і працювали вкупі щоденно; часто ми обоє обідали у Макарових, іноді у Жемчужникових²⁾),

¹⁾ Підпису під власноручним листом П. Куліша нема, крім закорючки, ніби-то вензеля

²⁾ Приятелі К-ша і К-ва.

а усі вечора проводили в помешканні Костомарова¹⁾“. За той-же час Пант. Ол. листувався з старим знайомим, професором Київського університету Ол.—ндром Хв. Кістяковським і так писав йому 28-го вересня 1876 р. про московські зустрічі з Мик. І—чем: „Сижу я, погруженный въ истлѣвшія хартіи (Гл. архива иностр. д.), кто то подходит ко мнѣ; смотрю—Костомаровъ! Очень мы были довольны неожиданной съ обѣихъ сторонъ встрѣчѣ. Теперь работаемъ вдвоемъ, и какъ въ архивномъ кабинетѣ никого больше нѣтъ, то о многомъ другъ у друга освѣдомляемся; а вчера я провелъ вечеръ у него и познакомился съ его женой²⁾. Проговорили весь вечеръ объ исторіи, какъ юные школьники. Во многомъ и онъ измѣнилъ свой взглядъ на то, что прежде понималъ иначе. Сопоставленіе своей исторіи съ исторіями смежными и соприкасающимися отрезвляютъ умъ украинскій, столь склонный къ опьяненію“. А жовтня 16-го Куліш далі оповідав Кістяковському: „Историческія пренія мои съ Костомаровымъ перешли въ рядъ самыхъ усладительныхъ совѣщаній. Много вечеровъ проводимъ мы вмѣстѣ, и его жена увѣряетъ, что никогда въ Петербургѣ не испытывала такого удовольствія среди вечернихъ собраний. По крайней мѣрѣ для меня много и пользы и удовольствія въ этихъ контроверсіяхъ“. Не вважаючи на це, Пант. Ол.—ч не утерпів через 10 день і дав адресату своєму злосливу відозву про Мик. І—ча, пишучи: „Если Костомаровъ попадаетъ въ архивъ, то составляетъ себѣ поскорѣе букетъ неизвѣстныхъ публикѣ вещей и совершенно счастливъ ея благосклонной улыбкой. Восхитительная въ свое время мистрисъ Домби, умирая, хлопотала о розовыхъ занавѣскахъ. Такова участь почти всѣхъ популярныхъ историковъ. Я вижу, какъ усердно и поверхностно работаетъ Костомаровъ“ (26-го жовтня 1876-го р.³⁾).

Не дарма і по праву Пант. О—ч обурився на якогось №, що за споминами ніби-то самого Мик. Ів—ча, розповідав 1885 року один епізод з відносин приятелів, переплутавши зустріч в Москві 1876-го р. з побаченням їх в петербурзькій публічній бібліотеці 1874-го року. № оповідав, що колишні друзі зустрілись в бібліотеці зараз після виходу з друкарні 1-го тому „Возсоединенія Руси“, обнялись і поцілувались „по чину книжного иночества“, і Костомаров буцім-то спитав Куліша: „Лобзаніємъ ли, отче Пантелеимоне, предаеши сына человѣческаго“, натякаючи на Кулішеву книжку, і Куліш ніби то в тую-ж мить зникнув з бібліотеки⁴⁾. Справедливо Пант. Ол.—ч спростовує цю вигадку, посилаючись на живих свідків, листування і саму вдачу та характер славетного історика⁵⁾.

Час останньої і безповоротної розлуки стародавніх приятелів настав пізніше, а саме—в кінці 1880-го року. Поголоски неладдя між ними, видатнішими письменниками українського громадянства, розповсюдились широко, передавалися різні відозви та прикладки. Відгуком цього, мабуть, і була попередня образлива замітка, яку—оскільки пам'ятаємо—за поговором та прикладами переробивши в анекдот, не зупинився умотити його (в „Київск. Старині“) ніхто инший, як сам редактор Феоф. Гавр. Лебединцев, сховавшись за ініціалом підпису невідомого №. А поголоски й легенди ширились. Наслідком цього була пригода з віденським приятелем Куліша Пулюем, а наприкінці—останній лист Пант. Ол.—ча до Костомарова з Відня 29-го листопаду н. с. 1880 р. „Милостивый Государь Николай Ивановичъ! Докторъ Пулюй, во время своего пребы-

1) „Новь“, 1885 р. № 13, с. 74.

2) Костомаров одружився з Аліною Леонт. Крачельською-Кисель 9-го травня 1875 р.

3) „Київская Старина“ 1902-го р. № 3, ст. 526—528.

4) Ibidem 1885 р. № 6, ст. 353.

5) Ibid. „Брошенный изъ за угла камень“, 1885 р. № 9, ст. 134.

ванія вь Харьковѣ, слышалъ отъ професора Заячкескаго, будто бы Вы говорили ему, якобы я сказалъ Вамъ, что „Исторія Возсоединенія Руси“ для меня оселъ, на которомъ я вѣду вь Іерусалимъ.—Тому же доктору Пулюю разказывалъ Пестержецкій вь Харьковѣ, будто бы Вы назвали меня Іудою, когда я хотѣлъ Васъ поцѣловать, и сами ему о томъ говорили.—Считаю невозможнымъ, чтобы Вы стали то говорить, чего никогда отъ меня не слыхали, или разказывать такое, чего никогда не бывало, я покорнѣйше прошу Васъ положить конецъ поношенію Вашего имени, напечатавъ нѣсколько строкъ вь такомъ смыслѣ, что нѣкоторые господа изъ ученаго сословія распространяють обидные для меня слухи, ссылаясь на Васъ, какъ на ихъ источникъ, но что Вы никогда не занимались такими сообщеніями, которыя вь случаѣ надобности, могли бы подтвердить открыто. Примите, Милостивый Государь, увѣреніе вь истинномъ моемъ почтеніи и преданности. П. Куліш. P.S. Фразу: на этомъ ослѣ я вѣду вь Іерусалимъ, я сказалъ вь пріятельскомъ разговорѣ съ Мордовцевымъ объ аеонскомъ монахѣ, который, какъ мнѣ показалось, могъ бы провести¹⁾ мой переводъ Св. Писанія вь Малороссію. И я вижу, что Мордовцевъ пустилъ вь ходъ то, что говорилось безъ всякаго опасенія. Фраза эта никогда повторена мною не была“. Адрес: Wien, IX Türkenstrasse 3. Physicalisches Kabinet. Dr. Iohann. Puluj. Übergeben Herrn Kulisch.

Костомаров не надрукував того, що від нього вимагав Куліш, а одповів йому, „что опровергать какія то сплетни не намѣренъ“²⁾. Так назавше увірвалися відношення, які заклалися за 36 років назад поміж великими українськими діячами в оселі і під захистом недоброї пам'яті Мих. Волод. Юзефовича.

А тоді вже, в кінці 70-х і на початку 80-х років, Пант. Ол—ч увійшов у нову стадію свого переконання та публіцистично-наукових дослідів і висновків. Українські громадянські ідеї і роботи в галузях історії, етнографії і літератури на чолі з виданням „Записок“, „Хати“, „Основи“, „Досвіток“ змінилися, як ми бачили, русифікаторською службою в Польщі і привели Куліша до „Исторіи Возсоединенія Руси“, де, поклоняючися московсько-російській державності, ганьбив українське козацтво, яке розбишак самої огидної аморальності і нищителів усякої цивілізації та культурного життя, і закликав українців погодитися з Московщиною і скоритися російському державно-культурному ладові. Спроба нового службового шляху (1873—1874 рр.) теж нічого не дала Кулішеві, лише остаточно озливши його проти суспільства, а перш усього—проти українського громадянства. Тоді його симпатії і надії переходять до Галичини. З деякими Галицькими діячами, починаючи з Як. Головацького, Пант. Ол—ч запроваджував стосунки ще з другої половини 60-х років, а співробітничав він в Галицьких часописах і того раніш, але не зумів ні тоді, ні пізніше розібратися в політичних та громадських галицьких відносинах. Покладаючи, що в Галичині то й є уся істота „руського питання“, Куліш загадав примирити галичан з поляками і почав закликати до єднання обох народів в ім'я культури і братерської любови. Тепер він вже стає прихильником польської цивілізації та хвалителем культурної і державної місії Польщі на Україні. В „Крашанці русинам і полякам на Великдень 1882-го року“ Пант. Ол—ч оголошує, що польські „панські порядки були єдині можебні порядки у тяжких обставинах української нації“, і що „шляхетство зростило на землі, спершу політій польською та козацькою

¹⁾ Мабуть через синодські канцелярії в П—бурзі

²⁾ Помітка на листі Куліша рукою Ал. Л. Костомарової.

кров'ю, пишно-квітчастий, вічно-співучий, вічно танцюючий рай"¹⁾. Але охочих до того раю не знайшов Пант. Ол—ч ні серед галицьких русинів, ні серед українців, як не найшов і симпатій своєму закликіві до української інтелігенції, що оголосив у львівському виданні „Хуторної поезії“²⁾, де поруч з цим зазивним листом надруковано було його вірші, „Гимн єдиному царю“—Петру першому та „Гимн єдиній цариці“—Катерині другій з хвалою за те, що вона „розбоями й руїною неситу гадюку за Порогами убила і голову ехидно-ядовиту залізною п'ятою раздавила“, і воздає Куліш хвалу Катерині—за „зло для злих, за добро для добрих та спасених“, яке вона чинила, хвалу їй яко „любомудрій жриці науки, пророчиці времен благословенних“³⁾.

Після невдалої спроби повернути всю історію України, Галичини і Польщі на инший шлях і перенести своє перебування з Росії до Австрії Пант. Ол—ч вернувся додому, до Борзенщини, на хутір, в Мотронівку, і оселився там для останнього часу життя. В 1888—1889-х роках він надрукував в московських „Чтеніяхъ исторіи и древностей“ новий історичний памфлет в трьох томах „Отпаденіє Малороссіи отъ Польши“ (1340—1654). В дій своєрідній монографії Куліш виявляв, що стара козацька історія ніщо инше, як історія грабіжницького, злодійського, розпутного натовпу, що козаки, воюючи з Польщею, боролися зовсім не за оборону віри, а тільки що за-для грабування і бешкету, а заславлений визвольник України Хмельницькій—розбещений чолов'яга, розбишака та зрадник. Дослід-же Костомарова про Богдана він визнав працею „одичалой въ нашей украинщинѣ Клію“. Покладав Пант. Ол—ч надії на увічливе відношення до своєї нової книжки московських людей, бо з трьох елементів—польського, українського і московського,—що боролися між собою, приємними переважно рисами змальовані у нього московські люди і політика⁴⁾. Проте, й московські учені кола, й московських публіцистів та патріотів він не задовольнив і викликав чимало спростування і нападів, а, навіть, і лайки.

Останнє десятиріччя, до смерті 2-го лютого 1897 р., Куліш проживав в Мотроновці, багато працював над красним письменством („Байда“. „Царь Наливай“, „Петро Сагайдачний“), вернувся до праці над Св. Письмом та переклав 13 п'єс Шекспіра, „Дон-Жуана“ і „Чайльд-Гарольда“ Байрона, „Вільгельма Телля“ Шіллерового та готував збірник „Позичена Кобза“ з перекладів Гете, Гейне та инших. Бо справжнім трудолюбцем був Пант. Ол—ч увесь свій вік, і правдиві були його слова: „Занятий я віковично і почуваю себе винним перед усіма, кому-б належало виявити увагу—ніколи жити на світі!“ Так, при всяких хибках Пант. Ол—ча, неурівноважності, самопевності і самолюбіванні нетерпачості й нахилу до автократизму, що помічено майже всіма, хто писав про Куліша,—одне, що завше красило його життя і вносило лагідні миротворні тони в круту, дражливу, нервову натуру Пант. Ол—ча і погоджувало з ним людей инших думок та иншого напрямку, це була його віра в силу рідного українського слова, яким він володів досконально і для розвитку якого, при всій його „Трагедії помилок“, а не „Комедії“—кращого перекладу Шекспірового твору,—при всіх трагічних умовах самотнього старечого життя працював безупинно, повсякчасно з будь якими гаслами він не виступав, того живого українського слова, що „одне тільки наше

1) „Крашанка“, Львів 1882 р., ст. 20, 26.

2) Вид. 1882-го р., трохи раніш „Крашанки“.

3) Ibidem, ст. 93—94.

4) „Кіевская Старина“ 1901 р., № 9, ст. 322.

5) Ibidem, 1901 р., № 2, ст. 156.

зосталось при нас“, як думав Куліш, і благав, і заповідав, і закликав всіх до купи—„До гурту-ж, небожата й великі, й малі!“—писав Пант. Ол—ч в зазивному листі до українців: „До гурту, паненята з мужичатами! До гурту рятувати святе наслідде—слово! Воно бо скарбівня нашого духа. Воно—великий завіт незазваної нашої предківщини. Воно—правдиве пророкування нашої будущини!“¹⁾. І мріялося Кулішеві:

Схаменуця, стрепенуця
Стуманілі люде:
Рідне слово, рідний розум,—
Рідна й правда буде.
Без напасти завоює
Городи і села,
І над людьми зацарює
Приступна й весела.

І засвітить серед хати
Світло благодатне,
І, як мати, буде дбати
Про сиріцтво хатне.
І ходитиме всевіда
С хати до палати,
Щоб убогого сусіда
З багачем з'єднати...²⁾

¹⁾ „Хуторна поезія“ ст. 128, 134.

²⁾ Ibidem, ст. 47.